

บทที่ 3

แนวคิดเรื่องมิตส์ญญิตตามทีปรากฏในจักกวัตติสูตรในพระไตรปิฎก คัมภีร์โลกบัญญัติ คัมภีร์พระอนาคตวงศ์ และคัมภีร์สังคีตยวงค์

ความนำ

ในบทที่ 3 นี้จะเป็นการกล่าวถึงแนวคิดเรื่องมิตส์ญญิตตามทีปรากฏในคัมภีร์ต่างๆอันประกอบไปด้วย จักกวัตติสูตรในพระไตรปิฎก คัมภีร์โลกบัญญัติ คัมภีร์พระอนาคตวงศ์ และคัมภีร์สังคีตยวงค์ เพื่อเป็นการปูพื้นความรู้ก่อนที่จะนำเข้าสู่การศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องมิตส์ญญิตในคัมภีร์ทั้ง 4 ข้างต้น ด้วยวิธีการตีความตัวบทอย่างละเอียด(close textual analysis) ในบทต่อไป โดยเนื้อความที่จะบรรยายต่อไปข้างล่างนี้จะมีการแบ่งออกเป็นสี่หัวข้อตามคัมภีร์ที่นำมาศึกษาเพื่อให้ง่ายต่อการทำความเข้าใจ นั่นคือ แนวคิดเรื่องมิตส์ญญิตในพระไตรปิฎกจะเป็นหัวข้อแรก ส่วนหัวข้อที่สอง สามและสี่นั้นจะกล่าวถึงแนวคิดเรื่องมิตส์ญญิตในคัมภีร์โลกบัญญัติ แนวคิดเรื่องมิตส์ญญิตในคัมภีร์พระอนาคตวงศ์และแนวคิดเรื่องมิตส์ญญิตในคัมภีร์สังคีตยวงค์ตามลำดับ ความละเอียดปรากฏดังต่อไปนี้

แนวคิดเรื่องมิตส์ญญิตในพระไตรปิฎก¹

พระไตรปิฎก หรือที่เรียกกันในภาษาบาลีว่า ตปิฎกหรือเตปิฎกนั้นเป็นคัมภีร์หรือตำราทางพุทธศาสนาเช่นเดียวกับ ไตรเวท เป็นคัมภีร์ของศาสนาพราหมณ์ ไบเบิลของศาสนาคริสต์ และอัล กุรอานของศาสนาอิสลาม เมื่อก้าวโดยรูปศัพท์แล้ว คำว่าพระไตรปิฎกแปลว่า 3 คัมภีร์ ครั้นแยกพิจารณาออกเป็นคำๆ คือ พระ+ไตร+ปิฎก แล้ว คำว่า "พระ" เป็นคำแสดงความเคารพหรือยกย่อง คำว่า "ไตร" แปลว่า 3 ส่วนคำว่า "ปิฎก" นั้นมีสองความหมาย คือแปลว่าคัมภีร์หรือตำราอย่างหนึ่ง และแปลว่ากระຈาดหรือตระกร้าอีกอย่างหนึ่ง ที่แปลว่ากระຈาดหรือตระกร้า รวมความแล้วหมายความว่าเป็นที่รวบรวมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าไว้เป็นหมวดหมู่

¹ เก็บความจาก พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ 11 (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2511), หน้า 50-88.

ไม่ให้กระจัดกระจาย² โดยกระจาดหรือตระกร้าซึ่งเป็นที่บรรจุรวบรวมพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าที่กล่าวถึงนี้ สามารถแบ่งออกได้เป็นสามส่วนหลักๆด้วยกันคือ พระวินัยปิฎก ว่าด้วยวินัยหรือศีลของภิกษุภิกษุณี พระสุตตันตปิฎก ว่าด้วยพระธรรมเทศนาต่างๆไป และพระอภิธรรมปิฎก ว่าด้วยธรรมะล้วนๆ หรือธรรมะที่สำคัญ³

เริ่มแรกที่เดิยวันนั้นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้ายังมีได้มีการจารึกเป็นลายลักษณ์อักษรเหมือนดังเช่นที่เห็นกันในปัจจุบันนี้ แต่อาศัยการท่องจำบอกเล่ากันปากต่อปากในหมู่พระสาวกเป็นหลัก ครั้นต่อมาเมื่อพระพุทธเจ้าทรงเสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้วก็ปรากฏว่ามีปัญหาเกี่ยวกับความผิดพลาดคลาดเคลื่อนของวินัยสงฆ์ตามมา ดังนั้นพระมหากัสสปะเถระพร้อมด้วยพระอรหันต์จำนวน 500 รูปจึงมาประชุมกันแล้วกระทำการสังคายนาพระธรรมวินัยขึ้นเป็นครั้งแรกที่ถ้ำสัตตบรรณคูหา ข้างเขาเวภารบรรพต ใกล้กรุงราชคฤห์ ประเทศอินเดีย โดยมีพระเจ้าอชาตศัตรูทรงเป็นผู้อุปถัมภ์ ภายหลังจากที่พระพุทธเจ้าปรินิพพานไปแล้วได้สามเดือน⁴

สำหรับแนวคิดเรื่องมิลลัญญีที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกนั้น พบว่าถูกบรรจุเอาไว้อย่างชัดเจนที่สุดในส่วนของพระสูตรที่เรียกว่าจักกวัตตสูตรอันเป็นพระสูตรที่ว่าด้วยเรื่องข้อปฏิบัติอันควรสำหรับผู้ปกครอง(จักกวัตตัตต) และพุทธทำนายเกี่ยวกับความเป็นไปของมนุษยชาติในอนาคต โดยเรื่องราวทั้งหมดดูเหมือนจะเกิดขึ้นภายหลังจากการกำเนิดโลกและมนุษย์ ซึ่งเป็นสาระสำคัญของพระสูตรอีกบทหนึ่งที่มีชื่อว่าอัคคัญญสูตร ฉะนั้นก่อนที่จะเข้าสู่ตัวเนื้อหาของความคิดที่ปรากฏในจักกวัตตสูตรก็สมควรต้องรับรู้เนื้อหาของอัคคัญญสูตรไว้บ้างในเบื้องต้น

อัคคัญญสูตรเริ่มต้นด้วยการกล่าวถึงบริบทอันเป็นเหตุที่ก่อให้เกิดพระสูตรบทนี้ขึ้น นั่นคือการที่สามเณรสองรูป วาเสฏฐะและภากรทวาชะผู้เกิดในตระกูลพราหมณ์ ต้องการฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า จึงเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ณ ที่แจ้งในร่มเงาพระวิหารบุพพาราม เมืองสาวัตถี

² พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2537), หน้า 1.

³ เรื่องเดียวกัน.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 1-8.

พระองค์จึงตรัสถามสามเณรว่าเสฏฐะและภราทวาชะถึงการออกบวชของคนทั้งสองว่าถูกพวกพราหมณ์ด่าว่าบ้างหรือไม่ สามเณรทั้งสองตอบว่าพวกตนได้ถูกด่าอย่างรุนแรงเลยทีเดียวในข้อที่ว่าได้ละทิ้งวรรณะพราหมณ์อันสูงส่งกว่าวรรณะอื่นๆ แล้วออกบวชเป็นสมณะ พระพุทธเจ้าจึงทรงตรัสสอนสามเณรทั้งสองเพื่อหักล้างความเชื่อในเรื่องระบบวรรณะที่เป็นเพียงมายาภาพของยุคสมัย โดยทรงกล่าวถึงประวัติศาสตร์โลกและมนุษยชาตินับตั้งแต่ครั้งโลกในอดีตกำลังพินาศอยู่ การถือกำเนิดขึ้นอีกครั้งของโลกและมนุษย์ในปัจจุบัน การมีเพศของมนุษย์ รวมไปถึงกำเนิดของสถาบันครอบครัวและสังคม การสรรหาผู้ปกครองและปิดท้ายลงด้วยการเกิดขึ้นของวรรณะต่างๆ พร้อมกันนั้นก็ได้ทรงชี้ให้เห็นว่าแท้จริงแล้วมนุษย์นั้นเสมอภาคและเท่าเทียมกันโดยกำเนิด สิ่งที่ทำให้มนุษย์แตกต่างกันนั้นหาใช่ชาติกำเนิด หากแต่เป็นความประพฤติดีชั่ว ซึ่งมีสาระสำคัญดังต่อไปนี้⁵

ครั้งหนึ่งนานมาแล้ว เมื่อโลกในอดีตกำลังพินาศ มนุษย์และสัตว์โดยมากได้ไปเกิดในชั้นอากาศสรรพหมี⁶ เป็นเทวดา ได้สำเร็จทางใจ มีปิติเป็นอาหาร มีรัศมีชานออกจากกายของตนเอง สัจจรไปได้ในอากาศ อยู่ในวิมานอันงามเป็นเวลาชั่วยาวช้านาน ขณะนั้นจักรวาลยังคงเป็น

⁵ พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ 11, หน้า 71-88.

⁶ ในคติทางพุทธศาสนานั้น เชื่อว่าสวรรค์มีการแบ่งออกเป็น 2 ระดับใหญ่ ๆ ด้วยกัน คือ สวรรค์ระดับล่าง เรียกรวม ๆ กันว่าฉกามาพจรสวรรค์ มีทั้งหมด 6 ชั้น และสวรรค์ระดับที่สูงขึ้นไปหรือพรหมโลก มีทั้งหมด 20 ชั้น ซึ่งเรียงตามลำดับได้ดังนี้คือ พรหมปารีสัชชาภูมิ (ชั้นที่ 1) พรหมบุโรหิตาภูมิ (ชั้นที่ 2) มหาพรหมภูมิ (ชั้นที่ 3) ปริตตภาภูมิ (ชั้นที่ 4) อัปมาณภาภูมิ (ชั้นที่ 5) อากัสสราภูมิ (ชั้นที่ 6) ปริตตสภภูมิ (ชั้นที่ 7) อัปมาณสภภูมิ (ชั้นที่ 8) สุกกิดินหาภูมิ (ชั้นที่ 9) เวทปณลาภูมิ (ชั้นที่ 10) อัสถัญญัสตตภาภูมิ (ชั้นที่ 11) อวิหาสุทธาวาสภูมิ (ชั้นที่ 12) อตปปาสุทธาวาสภูมิ (ชั้นที่ 13) สุตัสสาสุทธาวาสภูมิ (ชั้นที่ 14) สุตัสสีสุทธาวาสภูมิ (ชั้นที่ 15) อกนิฐสุทธาวาสภูมิ (ชั้นที่ 16) อากาसानัญญาตณภูมิ (ชั้นที่ 17) วิญญาณัญญาตณภูมิ (ชั้นที่ 18) อากิญจัญญาตณภูมิ (ชั้นที่ 19) และเนวสัจญยานาสัจญญาตณภูมิ (ชั้นที่ 20) สำหรับอากัสสรพรหมโลกนั้นเป็นพรหมโลกชั้นที่ 6 ซึ่งเป็นภูมิที่อยู่ของพระพรหมทั้งหลายที่มีประกายรุ่งโรจน์แห่งรัศมีนานาแสงดุจแสงฟ้าแลบอยู่ตลอดกาล และมีอายุยืนนาน 8 มหากัป (256 อสงไขยปี) ผู้ที่จะมาอุบัติเกิดในพรหมโลกชั้นนี้ได้ต้องสำเร็จกุติยฌานประเภทประณีตยอดเยี่ยม

น้ำทั้งสิ้น มีแต่ความมืดมน ไม่มีดาวฤกษ์ดาวเคราะห์ ไม่มีแม้แต่เพศชายเพศหญิง ฉะนั้นจึงยังไม่มีเวลาและพื้นที่เกิดขึ้น ครั้นแล้วโลกที่เคยถึงกาลแตกดับไปก็กลับวิวัฒน์ขึ้นมาอีก พร้อมกับ การจุติลงมาของเหล่าอภิสรรพพรหมทั้งหลายที่ยังคงมีคุณวิเศษดุจเดิม ระยะเวลาผ่านไปนาน เข้าก็ปรากฏว่าวันดินลอยอยู่บนน้ำทั่วไป โดยวันดินที่เกิดขึ้นนี้ถึงพ้อมด้วยสี่ กลิ่น รส มีสีคล้าย เนยใส หรือเนยข้นอย่างดี มีรสอร่อยดูจรรวมึงเล็กอันหาโทษมิได้ เมื่อสัตว์ผู้หนึ่งลองชิมวันดินดู ความอยากก็เกิดขึ้น และแล้วเมื่อสัตว์อื่นๆพากันทำตามอย่างสัตว์ผู้นั้นความอยากก็ปรากฏขึ้น ทั่วไป ยังผลให้การบริโภควันดินเป็นไปอย่างแพร่หลาย รัศมีกายของสัตว์เหล่านั้นจึงหายไป ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ตลอดจนดาวนักษัตรก็ปรากฏขึ้น ทำให้มีเวลาและพื้นที่เกิดขึ้นตามมา เมื่อสัตว์ทั้งหลายต้องกินวันดินเป็นอาหารหลัก นานวันเข้าคุณวิเศษอื่นๆก็เสื่อมลง ร่างกายแข็ง กล้าขึ้นทุกที ทั้งผิวพรรณก็แตกต่างกันไปตามปริมาณและคุณภาพของวันดินที่บริโภคเข้าไป จนกระทั่งก่อให้เกิดการดูหมิ่นเพราะการมีผิวพรรณที่แตกต่างกันขึ้น วันดินจึงหายไป

เมื่อวันดินหายไป กระบิดินที่มีคุณสมบัติคล้ายวันดินก็เกิดขึ้นแทน สัตว์ต่างๆ บริโภคกระบิดินแทนวันดิน แต่รูปการณก็ยังคงเป็นไปเช่นเดิมอีกการดูหมิ่นผิวพรรณปรากฏขึ้น กระบิดินจึงหายไป เมื่อกระบิดินหายไปก็เกิดเครื่องดินที่มีคุณสมบัติคล้ายวันดินและกระบิดิน ขึ้น แต่รูปการณก็ยังคงเป็นไปดุจเดิมอีกเครื่องดินจึงหายไป ครั้นเครื่องดินหายไปก็ปรากฏข้าวสาลี ขึ้นเองในที่ที่ไม่ต้องไถ เป็นข้าวไม่มีรำไม่มีแกลบ ชาวสะอาดกลิ่นหอม มีเมล็ดเป็นข้าวสารและ กลีบงอกขึ้นใหม่ทุกครั้งที่ถูกเก็บเกี่ยวไปเพื่อบริโภคเพียงมือต่อมือ เมื่อสัตว์ทั้งหลายบริโภคข้าว สาลีมากเข้าๆทั้งร่างกายและผิวพรรณก็แตกต่างกันมากขึ้นเรื่อยๆ จนกระทั่งปรากฏว่ามีเพศชาย เพศหญิงขึ้น เมื่อปรากฏเพศขึ้นการร่วมเพศก็ปรากฏขึ้นตามมา แต่ทว่าพฤติกรรมการร่วมเพศ ยังไม่เป็นที่ยอมรับกันในสมัยนั้นว่าเป็นเรื่องปกติวิสัยเหมือนดังเช่นสมัยนี้ ฉะนั้นสัตว์พวกใดเสพ เมถุนกันสัตว์พวกนั้นก็จะถูกประณาม ถูกขว้างปาด้วยสิ่งสกปรก และถูกขับไล่ออกจากสังคม เป็นการขู่ครวญด้วย นานวันเข้าสัตว์พวกนั้นก็เริ่มเรียนรู้ที่จะสร้างบ้านเรือนขึ้นเพื่อปิดบังอำ พรางการร่วมเพศ จากจุดนี้เองสถาบันครอบครัวก็ได้เกิดขึ้น เมื่อสถาบันครอบครัวเกิดขึ้นมนุษย์ ก็เริ่มมีความเกียจคร้านและเห็นแก่ตัวกันมากขึ้น โดยการเก็บสะสมข้าวสาลีมากขึ้นเรื่อยๆ จาก เดิมที่เก็บมาเพื่อพอบริโภคเพียงมือต่อมือ ก็เป็นเก็บมาเพื่อสะสมเผื่อสองมือ เผื่อสองวัน แล้ว เพิ่มเป็นสี่วันและแปดวันตามลำดับ พฤติกรรมการสะสมส่วนเกินเช่นนี้ถึงความแพร่หลายใน เวลาอันรวดเร็ว ส่งผลให้สมดุสธรรมชาติเสียไป ข้าวสาลีกลายเป็นข้าวมีรำห่อเมล็ดบ้าง มีแกลบ

หุ้มเมล็ดบ้าง ต้นที่ถูกเกี่ยวแล้วก็ไม่กล้างอกแทน ปรากฏว่าขาดเป็นตอนๆ จึงได้มีข้าวสาลีขึ้นเป็นกลุ่มๆเท่านั้น

เมื่อรูปการณ์เป็นดังนี้ มนุษย์จึงจับกลุ่มและปรับทุกข์กันเช่นเคย เหมือนดังครั้งที่วันดิน กระทบดิน และเครื่องดินหายไป แต่ต่างกันตรงที่คราวนี้มนุษย์เริ่มตระหนักถึงความร้ายแรงของปัญหามากขึ้น และมองหาสาเหตุของปัญหาตลอดจนแนวทางแก้ไขก่อนที่จะข้าวสาลีจะหายไปดูๆเดียวกับที่เคยเกิดขึ้นกับง้วนดิน กระทบดินและเครื่องดินมาแล้ว ในที่สุดก็ได้ข้อสรุปว่าที่ข้าวสาลีพ่องไปนั้นก็เพราะการประพฤติในอุทลธรรมของมนุษย์ ดังนั้นจึงควรแก้ไขด้วยการแบ่งข้าวสาลีและปักปันเขตแดนกันเสียให้เรียบร้อย แต่แล้วปัญหาใหม่ซึ่งเป็นผลกระทบที่เกิดจากมาตรการการแก้ไขปัญหาที่อนุญาตให้มีทรัพย์สินเอกชนก็เกิดตามมา เมื่อสัตว์ผู้หนึ่งเป็นคนโลกสงวนส่วนของตนไว้แล้วไปเก็บเอาส่วนอื่นที่เขาไม่ได้ให้มาบริโภค การลักขโมยจึงบังเกิดขึ้น เมื่อการลักขโมยเกิดขึ้นคนอื่นก็ช่วยกันจับคนโลกคนนั้นเอาไว้ได้แล้วกล่าวตักเตือน แต่คนโลกคนนั้นไม่เชื่อฟังยังคงทำการลักขโมยข้าวสาลีอีกถึงสองครั้งด้วยกัน แต่ก็ถูกจับได้อีกเช่นเดิม ในครั้งที่สามนั่นเองคนโลกคนนั้นก็ได้อุกรุมประชาทัณฑ์ด้วยฝ่ามือบ้าง ก้อนดินบ้าง ท่อนไม้บ้าง การประทุษร้ายต่อร่างกายจึงเกิดขึ้น เมื่อการประทุษร้ายต่อร่างกายเกิดขึ้น มนุษย์ที่เป็นผู้ใหญ่จึงมาประชุมกัน และปรึกษาหารือเพื่อที่จะหาทางแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าที่เกิดขึ้นอีกครั้ง คราวนี้มาตรการการแก้ไขปัญหามาออกมาในรูปของข้อตกลงร่วมกันที่จะเลือกสรรผู้ปกครองขึ้นมาเพื่อทำหน้าที่ในการตัดสินพิจารณาข้อพิพาทที่เกิดขึ้น และว่ากล่าว ตักเตือน ชี้บไล้บุคคลผู้กระทำความผิดโดยปันส่วนข้าวสาลีให้เป็นการตอบแทน ผู้ปกครองที่ว่านี้จะต้องเป็นผู้ที่สวายนามกว่า น่าดูซมกว่า น่าเลื่อมใสและน่าเกรงขามกว่าสัตว์ทุกตน เมื่อตกลงกันได้ดังนั้นก็พากันเข้าไปหามนุษย์ผู้นั้น แล้วแจ้งข้อตกลงให้ทราบพร้อมทั้งถามความสมัครใจ มนุษย์ผู้นั้นตอบตกลงจึงได้เป็นผู้ปกครองที่เรียกกันในนามมหาชนสมมตินับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา ดังนั้นวาระกษัตริย์จึงอุบัติขึ้นเป็นวาระแรก จากนั้นก็บังเกิดวาระพรหมณ์ แพศย์ และศูทรขึ้นตามลำดับ ครั้นต่อมาพวกสมณะก็เกิดขึ้นเป็นอันดับสุดท้าย เมื่อคนบางส่วนในวาระทั้งสิ้นคิดได้ คิดเป็น ตั้งคำถามกับการดำเนินชีวิตของตนแล้วหาทางหลุดพ้นด้วยการออกบวชเป็นสมณะ

พระสูตรจบลงที่การชี้ให้เห็นว่าวาระไม่ได้ทำให้คนเรามีความแตกต่างกันแต่ประการใด แต่ธรรมที่มนุษย์ประพฤติปฏิบัติต่างหากที่จะกำหนดว่าคนผู้นั้นควรจะอยู่ในฐานะ

อะไร ผู้ที่เลิกกว่าคนทั้งปวงก็คือผู้ที่สิ้นจากกองกิเลสแล้ว มีพรหมจรรย์ หลุดพ้นแล้ว เพราะรู้โดยชอบ

สำหรับจักกวัตติสูตรซึ่งมีเนื้อหาต่อเนื่องกับอัคคัญญสูตร และมีความตอนหนึ่งที่กล่าวถึงมิลลัญญนั้น ก็เริ่มต้นจากการกล่าวถึงบริบทอันเป็นเหตุให้เกิดพระสูตรบทนี้เช่นกัน นั่นคือพระพุทธเจ้าซึ่งขณะนั้นประทับอยู่ ณ เมืองมาตุลา แคว้นมคธ ต้องการที่จะเตือนภิกษุทั้งหลายให้พึงตนเอง พึงธรรม อย่าพึงสิ่งอื่นใด และให้ปฏิบัติตามแนวทางความประพฤติของพระองค์ซึ่งเปรียบเหมือนบิดาในทางธรรมของภิกษุทั้งหลาย ฉะนั้นพระองค์จึงตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมาประชุมกัน แล้วแสดงธรรมแจ่มแจ้งให้เห็นถึงผลดีของการประพฤติปฏิบัติตามแนวทางของบิดา รวมทั้งโทษภัยของการฝ่าฝืน ไม่ปฏิบัติตามแนวทางของบิดา โดยทรงยกตัวอย่างของพระเจ้าจักรพรรดิและโอรสขึ้นเทียบเคียงพระองค์และหมู่ภิกษุ เพื่อให้อุทธาหารณ์แก่ภิกษุทั้งหลาย ซึ่งมีสาระสำคัญดังนี้⁷

ครั้งหนึ่งนานมาแล้ว มีพระเจ้าจักรพรรดินามว่าทลหเนมิ ผู้เป็นธรรมราชา เป็นใหญ่ในแผ่นดิน มีมหาสมุทร 4 เป็นขอบเขต ทรงชำนะแล้ว มีราชอาณาจักรมั่นคง สมบูรณ์ด้วยแก้ว 7 ประการ คือ จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว แก้วมณี นางแก้ว คฤหบดีแก้ว ปริณายกแก้ว มีโอรสกว่าพันองค์โดยแต่ละองค์มีรูปทรงสมเป็นวีรกษัตริย์ ทั้งยังชำนะโดยธรรม มีต้องใช้อาญามิต้องใช้อาวุธมีคมครอบครองแผ่นดิน พระเจ้าทลหเนมิครองราชย์อยู่เป็นเวลานาน ก็รับสั่งให้เรียกตัวบุรุษผู้หนึ่งเข้าเฝ้าแล้วมอบหมายหน้าที่ให้คอยเฝ้าสังเกตจักรแก้ว หากจักรแก้วถอยเคลื่อนจากที่เมื่อใดก็ให้รีบมาแจ้งข่าวแก่พระองค์ ครั้นแล้วเมื่อเวลาผ่านไปอีกหลายพันปีจักรแก้วก็ได้ถอยเคลื่อนออกจากที่ บุรุษผู้นั้นจึงรีบเข้ามาแจ้งให้พระเจ้าทลหเนมิทรงทราบ เมื่อพระเจ้าทลหเนมิทรงทราบก็ตรัสเรียกโอรสองค์ใหญ่มาเฝ้าแล้วมอบราชสมบัติให้ ส่วนพระองค์ก็ออกบวชโดยให้เหตุผลกับโอรสองค์ใหญ่ว่า พระองค์เคยได้ยินมาว่าเมื่อจักรแก้วอันเป็นทิพย์ของพระเจ้าจักรพรรดิพระองค์ใดถอยเคลื่อนออกจากที่ พระเจ้าจักรพรรดิพระองค์นั้นจะมีชีวิตอยู่ได้อีกไม่นานนัก

⁷ พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ 11, หน้า 50-70.

หลังจากที่พระเจ้าทัสหนेमือออกบวชเป็นราชาฤๅษีได้ 7 วัน จักรแก้วก็อันตรธานหายไป โอรสองค์ใหญ่ซึ่งขณะนี้ได้เป็นพระราชอาของค์ใหม่ก็ได้แต่เสียดพระทัย จึงเสด็จไปเฝ้าพระราชฤๅษีแล้วกราบทูลให้ทราบ พระราชาฤๅษีจึงตรัสกับพระราชโอรสองค์ใหญ่ว่าจักรแก้วนั้นหาใช่สมบัติที่สามารถตกทอดถึงกันโดยสืบสายโลหิตได้ ถ้าหากอยากได้ก็พึงประพฤติในจักกวัตติวัตรอันประเสริฐ พร้อมทั้งถือศีลแปดในวันอุโบสถแล้วจักรแก้วก็จักปรากฏมีขึ้นเอง เมื่อได้ยินดังนั้น โอรสองค์ใหญ่จึงตรัสถามถึงหลักปฏิบัติในจักกวัตติวัตร พระราชาฤๅษีได้ชี้แจงให้ฟังว่า ผู้ปกครองที่ถือจักกวัตติวัตรจะต้องอาศัยธรรมเป็นใหญ่และปฏิบัติหน้าที่เหล่านี้ให้ครบถ้วนสมบูรณ์คือ 1) รักษาคุ้มครองชนกลุ่มต่างๆในสังคมซึ่งประกอบด้วยข้าราชการบริวาร หมูพล กษัตริย์ที่อยู่ใต้อำนาจ พรหมณ์ คฤหบดี ชาวนิคม ชาวชนบทและนักบวช ขณะเดียวกันก็ต้องรักษาคุ้มครองเหล่าเนื้อและนกด้วย 2) ต้องคอยดูแลป้องกันไม่ให้เกิดการฉ้อฉลหรือความไม่เป็นธรรมขึ้นในสังคม 3) ต้องจัดการสงเคราะห์ผู้ไม่มีทรัพย์ 4) หมั่นปรักษาผู้รู้ที่ตั้งมั่นในคุณธรรมและปฏิบัติตามคำแนะนำของผู้รู้เหล่านั้น

นับแต่นั้นมาโอรสองค์ใหญ่ในฐานะพระราชอาของค์ใหม่ก็ทรงบำเพ็ญจักกวัตติวัตรอันประเสริฐ และถือศีลแปดในวันอุโบสถ แล้วจักรแก้วก็ปรากฏมีขึ้นแก่พระองค์ในวันอุโบสถ 15 คำ ขณะที่ทรงรักษาอุโบสถศีลอยู่ จากนั้นจักรแก้วก็เคลื่อนไปตามทิศต่างๆทั้งสี่ทิศอันประกอบไปด้วยทิศตะวันออก ทิศใต้ ทิศตะวันตกและทิศเหนือตามลำดับ พระองค์จึงเสด็จตามจักรแก้วไปพร้อมด้วยจตุรงคินิเสนา เมื่อถึง ณ ที่ใด พระเจ้าแผ่นดินประจำทิศนั้นก็ออกมาสวามิภักดิ์ พระองค์จึงได้พระราชทานพระบรมราชาวาทีว่าด้วยศีลห้าแก่พระเจ้าแผ่นดินเหล่านั้น เมื่อจักรแก้วเคลื่อนที่ไปจนครบรอบทั้งสี่ทิศแล้ว พระองค์ก็เสด็จกลับคืนสู่ราชธานีพร้อมด้วยจักรแก้วและสถานภาพของการเป็นพระเจ้าจักรพรรดิที่ครอบครองแผ่นดินโดยรอบด้วยธรรม มิต้องใช้กำลังอำนาจในทางโลกเข้าปกครองโดยสมบูรณ์

เรื่องราวทำนองเดียวกันนี้ได้เกิดขึ้นกับพระเจ้าจักรพรรดิองค์ที่ 2 3 4 5 6 และ 7 แต่ไปสะดุดหยุดลงเมื่อพระราชอาของค์ที่ 8 ซึ่งเป็นโอรสองค์โตของพระเจ้าจักรพรรดิองค์ที่ 7 ไม่ได้เข้าไปตามพระราชฤๅษีผู้บิดาถึงจักกวัตติวัตรอันประเสริฐ แต่กลับทรงกระทำการฝ่าฝืนจารีตตามที่เคยเป็นมาแต่เก่าก่อนด้วยการปกครองตามอำเภอจิต ไม่ทรงดำเนินตามครรลองที่ดั่งงามของพระบิดา ยังผลให้ประชาราษฎร์ไม่เจริญต่อไปอีกเหมือนเก่าก่อน ความเดือดร้อนวุ่นวายจึงเกิดตามมา บรรดาประชชนกลุ่มต่างๆโดยเฉพาะชนชั้นนำ เช่น ข้าราชการพลเรือน ทหาร ปัญญาชน

จึงประชุมกันแล้วเรียกร้องให้พระราชองค์ที่ 8 ปฏิบัติตามจกักวัดติวตรอันประเสริฐ ฝ่ายพระราชาก็ทรงรับฟังและยอมปฏิบัติตามข้อเรียกร้องในการบำเพ็ญจกักวัดติวตร แต่ยังคงบกพร่องที่ไม่ได้พระราชทานทรัพย์ให้แก่คนที่ไม่มีทรัพย์ทั้งหลาย ทำให้เกิดความยากจนขัดสนไปทั่วจนนำไปสู่การลักทรัพย์กันมากที่สุด คนทั้งหลายช่วยกันจับตัวบวชผู้ลักทรัพย์เอาไว้ได้แล้วพากันนำตัวไปให้พระราชาดัดสันความ พระราชาสอบสวนบวชผู้นั้นแล้วได้ความว่าบวชผู้นั้นไม่มีอะไรจะเลี้ยงชีพ จึงได้พระราชทานทรัพย์ให้แก่บวชผู้นั้น แต่การพระราชทานทรัพย์ที่ผิดกาลเทศะ ผิดคน ผิดวิธีของพระองค์ นอกจากจะไม่สามารถเยียวยาแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นได้แล้วยังกลับทำให้ปัญหาการลักทรัพย์เพิ่มมากขึ้นไปอีก ทั้งนี้ก็เพราะคนทั้งหลายเห็นว่าคนลักทรัพย์แล้วกลับได้รับพระราชทานทรัพย์แทนที่จะได้รับโทษ จึงพากันได้ใจกระทำการลักทรัพย์ตามอย่างบวชผู้นั้นบ้าง เมื่อเป็นดั่งนี้การลักทรัพย์ก็ได้ถึงความแพร่หลาย พระราชาจึงตัดสินพระทัยใช้มาตรการรุนแรงจัดการกับปัญหาการลักทรัพย์ที่เกิดขึ้น โดยเมื่อมีการจับกุมตัวผู้ลักทรัพย์ได้อีก พระองค์ก็รับสั่งให้พันธนาการบวชผู้นั้นเสียด้วยเชือก จากนั้นก็จับโกนหัวแล้วพาแห่ประจานรอบเมือง เสร็จแล้วจึงนำตัวไปตัดศีรษะในที่สุด

เมื่อเหตุการณ์เป็นดั่งนี้ พวกลักทรัพย์จึงพากันทำการตอบโต้มาตรการอันรุนแรงของพระราชารูปแบบตาต่อตาฟันต่อฟัน นั่นคือ ถืออาวูรมีคมเข้าปล้นบ้านเมืองแล้วฆ่าเจ้าทรัพย์ทิ้งเสีย เมื่อถูกจับได้ก็ทำการกล่าวเท็จว่าตนเองนั้นไม่ได้เป็นผู้กระทำ ส่งผลให้การถือนำอาวูรมีคมถึงความแพร่หลาย การฆ่าถึงความแพร่หลายและการกล่าวเท็จถึงความแพร่หลาย เมื่อเหตุการณ์มาถึงขั้นนี้ทั้งอายุและวรรณะของมนุษย์ก็เสื่อมถอยลง แต่ความเสื่อมถอยของสังคมและตัวมนุษย์เองก็ไม่ได้หยุดอยู่เพียงนั้น ตรงข้ามกลับเสื่อมถอยลงเรื่อยๆ ทั้งนี้ก็เพราะมีการประพฤติอกุศลธรรมที่คนรุ่นก่อนไม่เคยประพฤติปฏิบัติกันอย่างแพร่หลาย อกุศลธรรมเหล่านี้ก็ได้แก่ การยุแหย่ให้ผู้อื่นแตกคอกัน การประพฤติล่วงในภรรยาผู้อื่น การกล่าวคำหยาบ การกล่าวเพื่อเจือความโลภอยากได้อย่างผิดปกติ ความอาฆาตพยาบาท มิเจอาทิวฐิ ความกำหนดในฐานะอันไม่ชอบธรรม ความโลภไม่เลือก ความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจผิดธรรมดา ความไม่ปฏิบัติชอบในบิดามารดาและสมณพราหมณ์ รวมถึงความไม่อ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในตระกูล เมื่ออกุศลธรรมต่างๆเหล่านี้ค่อยๆเกิดขึ้นโดยลำดับและถึงความแพร่หลาย อายุมนุษย์ก็ลดลงเรื่อยๆจนมาถึงสมัยปัจจุบันที่มนุษย์มีอายุเหลือเพียง 100 ปีและอกุศลธรรมต่างๆดังที่ได้กล่าวข้างต้นเกิดขึ้นครบทุกประการและถึงความแพร่หลายอันเป็นมูลเหตุสำคัญที่ก่อให้เกิดมิคสัญญีในเวลาต่อมา

จากจุดนี้เองพระสูตรได้พยายามสะท้อนภาพของมนุษย์และสังคมในอนาคตก่อนที่
เกิดมิลลัญญีขึ้นตามพุทธทำนาย ดังความว่า "จักมีสมัยที่มนุษย์เหล่านี้มีบุตรอายุ 10 ปี ในเมื่อ
มนุษย์มีอายุ 10 ปี เด็กหญิงมีอายุ 5 ปี จักสมควรมีสามีได้ ...ในเมื่อมนุษย์มีอายุ 10 ปี รสเหล่านี้
คือเนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย และเกลือ จักอันตรายกันไปสิ้น...หญ้ากับแก้(อยู่ใน
จำนวนธัญญาชาติ 7 อย่าง) จักเป็นอาหารอย่างดี...เปรียบเหมือนข้าวสุก ข้าวสาละระคนกับเนื้อ
สัตว์ จักเป็นอาหารอย่างดี ในบัดนี้ฉันใด...ในเมื่อมนุษย์มีอายุ 10 ปี หญ้ากับแก้จักเป็นอาหาร
อย่างดี ฉะนั้นเหมือนกัน...ในเมื่อมนุษย์มีอายุ 10 ปี กุศลกรรมบถ 10^๘ จักอันตรายไปหมดสิ้น
อกุศลกรรมบถ 10^๙ จักรุ่งเรืองเหลือเกิน...(จน)แม้แต่ชื่อว่ากุศลก็จักไม่มี และคนทำกุศลจักมีแต่
โทษ...ในเมื่อมนุษย์มีอายุ 10 ปี คนทั้งหลายจักไม่ปฏิบัติชอบในมารดา จักไม่ปฏิบัติชอบในบิดา
จักไม่ปฏิบัติชอบในสมณะ จักไม่ปฏิบัติชอบในพรหมณ์ จักไม่ประพฤติด่อนน้อมต่อท่านผู้ใหญ่
ในตระกูล (แต่)เขาเหล่านั้นจักได้รับการบูชา และได้รับการสรรเสริญ เหมือนคนปฏิบัติชอบใน
มารดา ปฏิบัติชอบในบิดา ปฏิบัติชอบในสมณะ ปฏิบัติชอบในพรหมณ์ ประพฤติด่อนน้อมต่อ

^๘ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) ได้ให้ความหมายของกุศลกรรมบถ ในพจนานุกรม
พุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ หน้า 21-22 เอาไว้ว่า ทางแห่งความดี, ทางทำดี, ทางแห่งกรรมที่
เป็นกุศล, กรรมดีอันเป็นทางนำไปสู่สุคติมี 10 อย่างคือ ก. กายกรรม 3 ได้แก่ 1. ปาณาติปาตา
เวรมณี เว้นจากทำลายชีวิต 2. อทินนาทานา เวรมณี เว้นจากถือเอาของที่เขามิได้ให้ 3.
กาเมสุมิจฉาจารา เวรมณี เว้นจากประพฤติดิฉินในกาม ข. วจีกรรม 4 ได้แก่ 4. มุสาวาทา เวรมณี
เว้นจากพูดเท็จ 5. ปิสุณาย วาจา เวรมณี เว้นจากพูดส่อเสียด 6. ผรุสสาย วาจา เวรมณี เว้น
จากพูดคำหยาบ 7. สัมผัปปลาปา เวรมณี เว้นจากพูดเพ้อเจ้อ ค. มโนกรรม 3 ได้แก่ 8. อนภิข
ฉา ไม่โลภคอยจ้องอยากได้ของเขา 9. อพยาบาท ไม่คิดร้ายเบียดเบียนเขา 10. สัมมาทิฏฐิ
เห็นชอบตามคลองธรรม

^๙ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) ได้ให้ความหมายของอกุศลกรรมบถในพจนานุกรม
พุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ หน้า 358 เอาไว้ว่า ทางแห่งกรรมชั่ว, ทางแห่งกรรมที่เป็นอกุศล,
กรรมชั่วอันเป็นทางนำไปสู่ทุคติ มี 10 อย่าง คือ ก. กายกรรม 3 ได้แก่ 1. ปาณาติบาต การ
ทำลายชีวิต 2. อทินนาทาน ถือเอาของที่เขามิได้ให้ 3. กาเมสุมิจฉาจาร ประพฤติดิฉินในกาม ข.
วจีกรรม 4 ได้แก่ 4. มุสาวาท พูดเท็จ 5. ปิสุณาวาจา พูดส่อเสียด 6. ผรุสวาจา พูดคำหยาบ 7. สัม
ผัปปลาปะ พูดเพ้อเจ้อ ค. มโนกรรม 3 ได้แก่ 8. อภิขฉา ละโมภคอยจ้องอยากได้ของเขา 9.
พยาบาท คิดร้ายเขา 10. มิจฉาทิฏฐิ เห็นผิดจากคลองธรรม

ท่านผู้ใหญ่ในตระกูล ในบัดนี้ ในเมื่อมนุษย์มีอายุ 10 ปี เขาก็ไม่มีจิตคิดเครพยำเกรงว่า นี่แม่ นี่น้ำ นี่พ่อ นี่อา นี่ป้า นี่ภรรยาของอาจารย์ หรือว่านี่ภรรยาของท่านที่เครพทั้งหลาย สัตว์โลกจักถึงความสมสู่ปะปนกันหมด เปรียบเหมือนแพะ ไก่ สุนัขบ้าน สุนัขจิ้งจอก ฉะนั้น...ในเมื่อมนุษย์มีอายุ 10 ปี สัตว์เหล่านั้น(ในที่นี้ น่าจะหมายถึงความถึงมนุษย์)ต่างก็จักเกิดความอาฆาต ความพยาบาท ความคิดร้าย ความคิดจะฆ่าอย่างแรงกล้าในกันและกัน มารดากับบุตรก็ดี บุตรกับมารดาก็ดี บิดากับบุตรก็ดี บุตรกับบิดาก็ดี พี่ชายกับน้องหญิงก็ดี น้องหญิงกับพี่ชายก็ดี จักเกิดความอาฆาต ความพยาบาท ความคิดร้าย ความคิดจะฆ่ากันอย่างแรงกล้าฉันใด ฉะนั้นก็เหมือนกันฯ”¹⁰

ด้วยเหตุนี้สภาวะมิลล์ญูญี่จึงอุบัติขึ้น ดังความว่า “ในเมื่อมนุษย์มีอายุ 10 ปี จักมีสัตว์ตนตรกัป(มิลล์ญูญี่)สิ้น 7 วัน มนุษย์เหล่านั้นจักกลับได้ความสำคัญกันเองว่าเป็นเนื้อ ศัตราทั้งหลายอันคมจักปรากฏมีในมือของพวกเขา พวกเขาจะฆ่ากันเองด้วยศัตราอันคมนั้นโดยสำคัญว่า นี่เนื้อ...ครั้งนั้น สัตว์เหล่านั้น(หมายถึงมนุษย์) บางพวกมีความคิดอย่างนี้ว่า พวกเราอย่าฆ่าใครๆ และใครๆก็อย่าฆ่าเรา อย่ากระนั้นเลย เราควรเข้าไปตามป่าหญ้าสุ่มทุมป่าไม้ ระหว่างเกาะ หรือชอกเขา มีรากไม้และผลไม้ในป่าเป็นอาหารเลี้ยงชีวิตอยู่ เขาพากันเข้าไปตามป่าหญ้าสุ่มทุมป่าไม้ ระหว่างเกาะหรือชอกเขา มีรากไม้และผลไม้ในป่าเป็นอาหารเลี้ยงชีวิตอยู่ ตลอด 7 วัน เมื่อล่วง 7 วันไป เขาพากันออกจากป่าหญ้าสุ่มทุมป่าไม้ ระหว่างเกาะ ชอกเขา แล้วต่างสวมกอดกันและกัน จักขบร้องอย่างดีใจเหลือเกินในที่ประชุมว่า สัตว์ผู้เจริญ เราพบเห็นกันแล้ว ท่านยังมีชีวิตอยู่หรือๆ”¹¹ ขณะเดียวกันก็เกิดความโศกสลดที่เห็นการตายเกิดขึ้นมากมาย จึงตกลงใจพากันสมาทานในกุศลธรรม ปฏิบัติกุศลธรรมเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ อายุของมนุษย์ก็กลับเพิ่มขึ้นเรื่อยๆตามสัดส่วนของกุศลธรรมที่ปฏิบัติ จนกระทั่งมนุษย์มีอายุยืนถึง 80,000 ปี ดังเดิม ในสมัยนั้นหญิงสาวมีอายุ 500 ปีจึงมีสามีได้ มนุษย์มีโรคเพียงสามอย่าง คือ ความอยากกิน ความไม่อยากกิน และความแก่ ชมพูทวีปจะมั่งคั่งรุ่งเรือง มีนิคมราชาณีชั่วโกปินถึงที่ยัดเยียดไปด้วยผู้คน กรุงพาราณสีจะเป็นราชธานีนามว่า เกตุมดีอันมั่งคั่ง มีคนมาก อาหารหาง่าย และจะมีพระเจ้าจักรพรรดินาม สังขะ เป็นผู้ปกครองโดยธรรม มีชัยชนะจด 4 ทิศ ปก

¹⁰ พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ 11. หน้า 63-64.

¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 64.

ครองชนบทถาวรสมบุรณ์ด้วยรัตนะทั้ง 7 ในยุคนั้นจะมีพระผู้มีพระภาคเจ้านามเมตไตรย์อุบัติขึ้นในโลก เป็นพระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้และความประพฤติ พระเจ้าสังขะจะทรงเสด็จออกผนวชในสำนักพระเมตไตรย์พุทธเจ้า และสำเร็จมรรคผลเป็นพระอรหันต์ในที่สุด

พระสุตรจบลงด้วยพระโอวาทเกี่ยวกับการพึ่งตนเองพึงธรรมอีกครั้งหนึ่ง พร้อมทั้งการแสดงธรรมบางข้อบางหมวด ซึ่งจะก่อให้เกิดกุญแจวิญญูด้วยอายุ วรรณะ สุข โภคะ และพะละตามวิสัยอันสืบมาแต่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าซึ่งก็คือบิดาในทางธรรมของภิกษุทั้งหลายนั่นเอง

แนวคิดเรื่องมิลล์ฉบับในคัมภีร์โลกบัญญัติ¹²

โลกบัญญัติเป็นคัมภีร์เกี่ยวกับภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ของโลกจัดอยู่ในหมวดโลกศาสตร์ แต่งขึ้นโดยพระสังฆธรรมโฆษเถระ พระเถระชาวพม่าในราวพุทธศตวรรษ ที่ 11-16 ทำนรจนาคัมภีร์นี้เป็นภาษาบาลีอักษรพม่า¹³ และแบ่งเนื้อเรื่องออกเป็น 16 กัณฑ์ด้วยกัน และยังมีบางกัณฑ์ที่มีได้บอกลำดับกัณฑ์เอาไว้ โดยภายในแต่ละกัณฑ์นั้นได้พรรณนาถึงกำเนิดของโลก ความเปลี่ยนแปลงของโลก และความดับของโลก ตลอดจนสัตว์ผู้อาศัยอยู่ในโลก นอกจากนั้นยังกล่าวถึงเทวโลก ยมโลกและจักรวาลได้อย่างน่าอัศจรรย์ จนดูประหนึ่งว่าผู้แต่งสามารถหยั่งรู้เรื่องราวของโลกทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคตอย่างทะลุปรุโปร่ง ละเอียดลออและลึกซึ้ง จนเกินกว่าความสามารถของสามัญชนทั่วไปพึงกระทำได้ ฉะนั้นจึงไม่น่าแปลกใจแต่อย่างใดที่คัมภีร์นี้ได้รับความสนใจ จนกระทั่งมีการแปล และเผยแพร่ออกไปเป็นภาษาต่าง ๆ เช่น ภาษาอังกฤษ ฝรั่งเศส และไทย เป็นต้น¹⁴

¹² เก็บความจากพระสังฆธรรมโฆษเถระ, โลกบัญญัติ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรไทย, 2528), คำนำ และหน้า 137-172.

¹³ เรื่องเดียวกัน, หน้าคำนำ.

¹⁴ เรื่องเดียวกัน.

เมื่อทำการตรวจสอบดูแล้ว พบว่าคัมภีร์โลกบัญญัติมีเนื้อหาบางส่วนเกี่ยวข้องกับแนวคิดเรื่องมิคสัญญี นั่นคือ ในส่วนของจุลสังวัฏฏกัณฑ์ที่ 11 ว่าด้วยความเสื่อมและความเจริญของกัปที่มีการกล่าวถึงการเกิดมิคสัญญีเอาไว้อย่างค่อนข้างชัดเจน(คล้ายคลึงกับจักกวัตติสูตร) และในส่วนของสังวัฏฏกัณฑ์ที่ 15 ว่าด้วยความสลายของมนุษย์โลกและเทวโลก ซึ่งมีเนื้อหาหลายส่วนคล้ายคลึงกับอัคคัณฐสูตร โดยเฉพาะในตอนที่กำลังถึงกำเนิดโลก มนุษย์และวรรณะต่างๆ อย่างไรก็ดีในความเหมือนก็ย่อมมีความต่าง¹⁵ ข้อแตกต่างอย่างสำคัญระหว่างคัมภีร์ทั้งสอง(เฉพาะในส่วนที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับแนวคิดเรื่องมิคสัญญี)ก็คือ ในพระไตรปิฎกดูเหมือนจะมีการกล่าวถึงการเกิดมิคสัญญี โดยเชื่อมโยงเข้ากับการไม่ตั้งมั่นในธรรมของผู้ปกครองเอาไว้อย่างชัดเจนในส่วนของจักกวัตติสูตร ในขณะที่คัมภีร์โลกบัญญัติถึงแม้จะมีการกล่าวถึงผู้ปกครองที่เรียกว่า " พระเจ้าจักรพรรดิ " เอาไว้ในส่วนของมนุสสวิภาคกัณฑ์(ที่ว่าด้วยปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในมนุษย์โลก ความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ความไกลาหล 4 รัตนะปรากฏแก่พระเจ้าสุทศนะ และลักษณะของนางนม) แต่กลับมีลักษณะเป็นเอกเทศไม่มีความตอนใดพอที่จะเชื่อมโยงกลับไปสู่การเกิดมิคสัญญีที่ปรากฏอยู่ในส่วนของจุลสังวัฏฏกัณฑ์ที่ 11 ได้เลย¹⁶ ดังนั้นสำหรับส่วนที่ว่าด้วยแนวคิดเรื่องมิคสัญญีในคัมภีร์โลกบัญญัตินี้จึงจะกล่าวถึงแค่เพียงจุลสังวัฏฏกัณฑ์ที่ 11 และสังวัฏฏกัณฑ์ที่ 15 เท่านั้น โดยจะกล่าวในส่วนของสังวัฏฏกัณฑ์ที่ 15 ซึ่งเปรียบได้กับอัคคัณฐสูตรก่อน และกล่าวถึงการเกิดมิคสัญญีในจุลสังวัฏฏกัณฑ์ที่ 11 ภายหลัง

สังวัฏฏกัณฑ์ที่ 15 เริ่มต้นด้วยการอ้างอิงถึงพระพุทธเจ้าว่าพระองค์ได้ทรงเคยตรัสถึงสาเหตุที่ทำให้โลกมนุษย์ และเทวโลกสลายเอาไว้สามประการด้วยกัน คือ 1)ไฟเป็นเหตุให้โลกสลาย เรียกว่าไฟประลัยกัลป์ 2)น้ำเป็นเหตุให้โลกสลาย เรียกว่าน้ำประลัยกัลป์ และ 3)ลมเป็นเหตุให้โลกสลาย เรียกว่า ลมประลัยโลก ตอนที่โลกสลายด้วยไฟนั้นโลกนี้และเทวโลกย่อมสลายไปจะถึงชั้นอาภัสสรพรหม สัตว์ทั้งหลาย(ในที่นี้น่าจะหมายรวมถึงตัวมนุษย์ด้วย) ย่อมไป

¹⁵ โปรดดู พระสังฆธรรมโฆษเถระ, โลกบัญญัติ. หน้า 155-162 เทียบกับ พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ 11. หน้า 76-86.

¹⁶ โปรดดู พระสังฆธรรมโฆษเถระ, โลกบัญญัติ. หน้า 96-109, 137-146 เทียบกับ พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง เล่มที่ 11. หน้า 56-64.

เกิดเป็นพรหมชั้นอาภัสระด้วยเหตุตติยฌาน¹⁷ ตอนที่โลกสลายด้วยน้ำโลกนี้และเทวโลกย่อมสลายไปจนถึงชั้นสุภกนิหพรหม¹⁸ สัตว์ทั้งหลายย่อมไปเกิดเป็นพรหมชั้นสุภกนิหะด้วยตติยฌาน ตอนที่โลกสลายด้วยลม โลกนี้และเทวโลกย่อมสลายไปจนถึงชั้นเวหัพผลพรหมสัตว์ทั้งหลายย่อมไปเกิดเป็นพรหมชั้นเวหัพผล¹⁹ ด้วยจตุตถฌาน เมื่อกล่าวถึงความตอนนี้อย่างนี้ผู้แต่งก็ได้ขยายความต่อไปด้วยการพรรณนาถึงตอนที่โลกสลายด้วยเหตุต่างๆข้างต้นเอาไว้ค่อนข้างน่าสนใจยิ่ง โดยเริ่มต้นจากการสลายด้วยไฟอันถือเป็นการสลายครั้งแรกของโลกก่อนที่จะกล่าวถึงการสลายด้วยน้ำ และลมตามลำดับแต่ในที่นี้จะไม่มีกรกล่าวลงรายละเอียดเรื่องการสลายด้วยน้ำ และการสลายด้วยลม ทั้งนี้ก็เพราะเรื่องดังกล่าวไม่ได้มีความเกี่ยวข้องโดยตรงไปตรงกับแนวคิดเรื่องมิลลัญญี สำหรับเรื่องการสลายด้วยไฟนั้นสามารถสรุปสาระสำคัญได้ ดังนี้²⁰

¹⁷ ในพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ของพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) ได้ให้ความหมายของฌาน ในหน้า 60 ว่า หมายถึงการเพ่งอารมณ์จนใจแน่วแน่เป็นอัปนาสมาธิ, ภาวะจิตสงบประณีต ซึ่งมีสมาธิเป็นองค์ธรรมหลัก; ฌาน 4 คือ 1. ปฐมฌาน มีองค์ 5 (วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา) 2. ทุตติยฌาน มีองค์ 3 (ปิติ สุข เอกัคคตา) 3. ตติยฌาน มีองค์ 2 (สุข เอกัคคตา) 4. จตุตถฌาน มีองค์ 2 (อุเบกขา เอกัคคตา); ฌาน 5 ก็เหมือนอย่างฌาน 4 มีองค์ 5 (วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา) 2. ทุตติยฌาน มีองค์ 4 (วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา) ข้อ 3. 4. 5. ตรงกับข้อ 2. 3. 4. ในฌาน 4 ตามลำดับ

¹⁸ พรหมโลกชั้นที่ 9 เป็นภูมิที่อยู่ของพระพรหมทั้งหลาย ซึ่งมีความสง่าสวยงามของรัศมีที่ออกสลับปะปนกันเสมอตลอดทั้งร่างกาย และมีอายุยืนนานถึง 64 มหากัป ผู้ที่จะมาอุบัติเกิดในพรหมชั้นนี้ ต้องเป็นผู้สำเร็จตติยฌานประเภทประณีตสูงสุด ดูรายละเอียดในพระธรรมธีรราชมหายานี, โลกที่ปณี (กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า, 2535), หน้า 246.

¹⁹ พรหมโลกชั้นที่ 10 เป็นภูมิที่อยู่ของพวกพรหมทั้งหลายที่มีผลไพบูลย์ คือ มีผลที่ได้รับอย่างไพบูลย์เต็มที่ยิ่งกว่าพรหมในระดับต่ำกว่า เนื่องจากพ้นจากการถูกทำลายล้างด้วยไฟ น้ำ และลม ฉะนั้น พระพรหมทุกองค์ที่มาอุบัติขึ้นในภูมินี้ จึงได้เสวยผลแห่งกุศลกรรมที่ตนทำไว้เต็มที่ไพบูลย์ตลอดอายุขัย 500 มหากัป ผู้ที่จะมาอุบัติเกิดในพรหมชั้นนี้ได้จะต้องเป็นผู้สำเร็จจตุตถฌาน ดูรายละเอียดใน พระธรรมธีรราชมหายานี, โลกที่ปณี, หน้า 248.

²⁰ พระสังฆธรรมโฆษะเถระ, โลกบัญญัติ, หน้า 147-164.

การสลาย(ของโลก)มีสองประการ คือการสลายของสัตว์ และการสลายของธาตุ โดยการสลายของสัตว์จะเกิดขึ้นก่อนในเบื้องต้นจนกระทั่งสัตว์ทั้งหลายสิ้นไปจากโลกแล้วการสลายของธาตุจึงจะปรากฏขึ้นในเบื้องปลาย ดังใจความว่า มีสมัยที่การสลายครั้งแรกปรากฏ สมัยนั้นมนุษย์จะมีอายุ 80,000 ปี เด็กหญิงมีอายุ 500 ปีจึงจะมีสามี มนุษย์มีความทุกข์ร้อนเพียงเฉพาะในเรื่องของการอุจจาระ ปัสสาวะ หนาว ร้อน ระบาย(กระหาย) และโรคอัมพาตเท่านั้น บ้านเมืองมีความมั่งคั่งเจริญรุ่งเรือง มีบ้านนิคมแบบโกบีนตก ไม่มีความลำบากในการหาเลี้ยงชีพ ไม่มีความพยาบาล และการทำร้ายเบียดเบียนซึ่งกันและกัน ทั้งนี้ก็ด้วยเหตุที่เหล่ามนุษย์ตระหนักถึงโทษของกามทั้งหลายที่เป็นเหตุให้เกิดการวิวาท การทำร้ายร่างกาย และการฆ่าฟันกันด้วยอาวุธมีคมในอดีต ฝ่ายเทวดาหมู่เทวดาที่มีใจกรุณาและพวกเทพชั้นอาภัสระก็จะพากันมา ไม่แสดงตนให้ปรากฏ ป่าวร้องชักชวนให้มนุษย์บำเพ็ญกุศลให้สำเร็จ ส่วนบรรดาเจ้าลัทธิตู(ติฏฐกร) ต่างๆที่เกิดขึ้นในสมัยนั้นก็จะยังตระกูลทั้งหลายรอบๆ ทั้งสิ้นให้วช แล้วเผยแพร่คำสอนที่มุ่งให้มนุษย์บำเพ็ญกุศล ใฝ่ใจในโทษของกามทั้งหลายไปยังบ้าน นิคมและชนบททั่วไป เมื่อการณเป็นดังนี้ หมู่มนุษย์ก็จะทยอยกันยังความปรารถนาในกุศลให้บังเกิด ยังกุศลให้บังเกิดครั้งตายไปต่างก็ไปเกิดเป็นพรหมในชั้นอาภัสระด้วยกันทั้งสิ้น แม้กระทั่งเหล่าเทวดาในสวรรค์ชั้นต่างๆ อันได้แก่ ชั้นจาตุมหาราช ชั้นดาวดึงส์ ชั้นยามะ ชั้นดุสิต ชั้นนิมมานรดี ชั้นปรนิมมิตวสวัตตี²¹ ชั้นพรหมปารีสัชชะ ชั้นพรหมปุโรหิตะ และชั้นมหาพรหม ต่างก็ยังกุศลให้บังเกิดขึ้นในภพภูมิที่พวกตนอยู่ แล้วพากันไปเกิดในชั้นพรหมอาภัสระเช่นกัน ดังนั้นจึงมีสมัยกาลที่นรกว่าง กำเนิด(สัตว์)ดิรัจฉานว่าง แดนเปรตว่าง อสุรกายว่าง ทวีปทั้งสิ้นในโลกมนุษย์ว่างรวมตลอดทั้งสวรรค์ตั้งแต่ชั้นจาตุมหาราช ถึงชั้นมหาพรหมว่างโดยตลอด มีท้าวมหาพรหมเหลืออยู่องค์เดียว เป็นอันจบเนื้อความว่าด้วยการสลายของสัตว์แต่เพียงนี้

จากนั้นผู้แต่งได้พรรณนาการสลายของธาตุเป็นอันดับต่อมาโดยกล่าวถึงเรื่องราวของความแห้งแล้งครั้งใหญ่ที่เกิดจากการปรากฏขึ้นของดวงอาทิตย์ดวงที่สอง ดวงอาทิตย์ดวงที่สาม ดวงอาทิตย์ดวงที่สี่ ดวงอาทิตย์ดวงที่ห้า และดวงอาทิตย์ดวงที่หก ตามลำดับซึ่งยังผลให้

²¹ฉกามาพจรสวรรค์ หรือสวรรค์ที่ยังเกี่ยวข้องกับกาม 6 ชั้น คือ 1. จาตุมหาราชิกา 2. ดาวดึงส์ 3. ยามา 4. ดุสิต 5. นิมมานรดี 6. ปรนิมมิตวสวัตตี ดูพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2543), หน้า 52.

ฝนไม่ตกเลยเป็นเวลานาน พี่พรหมไม้ถูกเผาแห้งไป น้ำในแม่น้ำน้อยใหญ่ตลอดจนมหาสมุทร ค่อยๆ ลดระดับลงจนเหือดแห้งไปในที่สุด พื้นดิน มหาสมุทรและเขาพระสุเมรุมีควันมืดคลุ้มไป จนกระทั่งถึงเมื่อดวงอาทิตย์ดวงที่เจ็ดปรากฏขึ้น โลกนี้และเทวโลกตั้งแต่ชั้นอากาศพรหมลงมา ก็จะถูกไฟเผาไหม้ทำลายจนสิ้นซาก การกล่าวถึงเรื่องราวเหล่านี้ดูเหมือนผู้แต่งต้องการจะยกขึ้นเป็น อุทธาหรณ์สอนใจชี้ให้เห็นในความไม่จีรังยั่งยืนของสิ่งทั้งหลาย แล้วละทิ้งสังขารเพื่อความหลุดพ้นโดยอ้างพระโอวาทของพระพุทธเจ้า ดังความว่า "ภิกษุทั้งหลายมีสมัยกาลที่ล่วงไปแห่งเวลายืดยาวนาน ดวงอาทิตย์ดวงที่ 7 ปรากฏในโลก เพราะเหตุที่ดวงอาทิตย์ดวงที่ 7 ปรากฏ มหาปฐพีนี้ มหาสมุทรนี้ ขุนเขาสุเมรุนี้ ถูกกองเพลิงใหญ่ครอบคลุมลูกไฟลงเป็นเปลวอันเดียวกัน ลูกไฟนี้ตลอดกาลช้านาน เมื่อขุนเขาสุเมรุถูกเพลิงกองใหญ่เผาไหม้อยู่ตลอดกาลยาวนาน ยอดเขา...ก็สลายละลายไป เตโชธาตุ(ธาตุไฟ) ในภูเขาสุเมรุอันเป็นภายนอก ย่อมกำเริบ แผ่นดินนี้ร้อนไปทั่ว มีเพลิงลุกไปทั่ว มีเพลิงรุ่งโรจน์ไปทั่ว แผ่นน้ำที่อยู่ภายใต้(น้ำรองแผ่นดิน)ก็ระเหยไปเหมือนน้ำมีประมาณน้อย ที่ระเหยจากภาชนะสำริดที่ถูกเพลิงเผาหลุมรุ่งเรือง โดยพลันทีเดียวฉันใด แผ่นดินนี้ ร้อนรุ่ม เพลิงลุกไฟลง รุ่งโรจน์ แผ่นน้ำที่อยู่ภายใต้ ก็ระเหยเหือดแห้งไปฉันนั้น แก้วและเขมาของเนยใสและของน้ำมันที่ถูกเผาไหม้ ย่อมไม่ปรากฏฉันใด แก้วและเขมาของแผ่นดินนี้ ของมหาสมุทรนี้ และของขุนเขาสุเมรุนี้ ที่ถูกกองเพลิงใหญ่เผาไหม้ครอบคลุมแล้วเผาไหม้อยู่ตลอดกาลช้านาน ย่อมไม่ปรากฏฉันนั้น กองแผ่นดินหายไป แผ่นน้ำหายไป กองไฟหายไป กองลมหายไป ที่ตั้งของพรหมถูกเพลิงไหม้ แม้พรหมวิมานก็ถูกเพลิงไหม้ และพรหมวิมานเหล่านั้นอันอันความเป็นใหญ่แห่งกรรมนั้นสงเคราะห์แล้ว ย่อมอันตรธานไป ทั้งเพลิงดับไปแม้พรหมวิมานอันไพบลูย์ใหญ่โต เป็นวิมานแพรวพราวสวยงาม น่าดู ย่อมมอดไหม้ไป ทั้งที่ตั้งแห่งพรหมโลกด้วย ข้อนี้เป็นธรรมดาแต่โบราณของที่ตั้งแห่งพรหมโลกนั้น ความสลายแห่งธาตุย่อมมีด้วยเหตุเพียงเท่านี้ อันตรกัปเป็นอันผ่านไปแล้ว ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ อันตรกัป 20 ด้วยกัปอื่น ๆ เหล่านี้ เป็นระยะที่ว่างเปล่า มีดมม ดำรงอยู่ไม่มีอะไรปิดกัน"²² และ "ภิกษุทั้งหลาย สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงอย่างนี้ไม่เป็นจริงอย่างนี้ หมู่มนุษย์เป็นสภาพชั่วคราวจะไม่แตกสลายอย่างนี้ ละหรือ (ย่อม) จะต้องแก้ไรที่ด้านทาน ไรที่หลบซ่อน ไรที่พึง ไม่มีสิ่งที่จะเป็นที่พึง ภิกษุทั้งหลาย เพียงเท่านี้ก็พอทีเดียว เพื่อจะเบือนหน้าในสังขารทั้งปวง พอเพื่อจะคลายกำหนด พอเพื่อจะหลุดพ้น"²³

²² พระสังฆธรรมโฆษเณระ, โลกบัญญัติ, หน้า 151.

²³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 149.

เมื่อมาถึงตรงนี้ ผู้แต่งก็ได้พรรณนาความต่อไปถึงเรื่องการทำเนิของโลกชั้นใหม่ ภายหลังจากสลายไปด้วยไฟ การกำเนิดของเผ่าพันธุ์มนุษย์อันเนื่องมาจากการบริโภคน้ำมัน การเกิดเพศหญิง เพศชาย และสถาบันครอบครัวขึ้นครั้งแรก รวมตลอดถึงการกำเนิดของวรรณะ ต่างๆ และการสรรหาผู้ปกครองซึ่งเนื้อความโดยรวมมีความคล้ายคลึงกับอัคคัณฐสูตรเป็นอย่างมาก(โปรดพิจารณาเปรียบเทียบกับสรุปใจความสำคัญของอัคคัณฐสูตรที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นในส่วนที่ว่าด้วยแนวคิดเรื่องมิลลัญญีในพระไตรปิฎก) ดังใจความว่า มีสมัยกาลที่โลกกลับตั้งใหม่ เมื่อโลกกลับตั้งใหม่พรหมวิมานชั้นมหาพรหมที่(เคย)ตั้งอยู่แล้วในภพก่อนก็ก่อตัวและเกิดขึ้นก่อนเป็นอันดับแรกเพื่อรองรับ "สัตว์ใดที่สั่งสมกรรมอันจะเป็นไปพร้อมเพื่อเป็นมหาพรหม"²⁴ ด้วยอำนาจแห่งกรรม โดยวิมานที่เกิดขึ้นนี้มีลักษณะ "เป็นวิมานชาวผ่องงดงามน่าดู น่าพอใจ ยังใจให้รื่นรมย์ รุ่งเรือง"²⁵ และแรกที่เดียวนั้นมีมหาพรหมสถิตอยู่แต่เพียงองค์เดียวเป็นเวลายืด ยาวช้านาน จากนั้นสัตว์พวกอื่นก็จุติ(ตาย)จากภพเดิมเพราะสิ้นอายุหรือเพราะสิ้นบุญมาเกิดเป็นพรหมในชั้นมหาพรหมนี้ โดยมีมหาพรหมเป็นใหญ่ จึงทำให้วิมานเรียงรายไปในพรหมโลก นั้น และมีเทพเคลื่อนกล่นไป ด้วยอำนาจแห่งกรรมอีกเช่นกันที่ทำให้วิมานอัน(เคย)เป็นที่ตั้งของ พวกพรหมปาริสาชชะ พรหมปุโรหิต และมีลักษณะเหมือนดังวิมานของพรหมชั้นมหาพรหม ปรากฏขึ้นเป็นอันดับสอง วิมานเหล่านั้นเรียงรายไป มีเทพเคลื่อนกล่น มีเทพมาก จากนั้นวิมาน ของพวกเทพชั้นปรนิมิตตสวรรค์ ชั้นนิมมานรดี ชั้นดุสิตและชั้นยามะก็ปรากฏขึ้นตามมาเป็น อันดับสามด้วยอำนาจแห่งกรรม โดยวิมานเหล่านั้นมีลักษณะ "สำเร็จด้วยทอง สำเร็จด้วยเงิน สำเร็จด้วยไพฑูรย์ สำเร็จด้วยแก้วผลึก มีรูปทรงสวยงาม น่าดู น่าพอใจ ยังใจให้รื่นรมย์ แพรว พราวตั้งอยู่"²⁶ เรียงรายไป มีเทพเคลื่อนกล่น มีเทพมาก อย่างไรก็ตามเทพชั้นยามะ²⁷ จะระลึก ถึงตำแหน่งแห่งที่ของสิ่งต่างๆ ที่เคยดำรงอยู่ก่อนการสลายได้ ดังเช่น ขุนเขาสิเนรุ เทพนครสุ ทัศนะ สวนปารุสกวัน สระโบกขรณีมิสกา บันฑุกัมพลศิลา และแม่น้ำยุคนธรเป็นต้น จึงได้พา

²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 151.

²⁵ เรื่องเดียวกัน.

²⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 153.

²⁷ สวรรค์ชั้นที่ 3 อันเป็นที่อยู่ของเทวดาจำพวกหนึ่งซึ่งปราศจากความลำบากและถึง ซึ่งความสุขอันเป็นทิพย์ โดยมีท้าวสุยามเทวราชเป็นผู้ปกครอง ดูรายละเอียดใน พระธรรมธีรราช มหามุนี, โลกที่ปณี, หน้า 183-185.

กันไปที่เวอดูสถานที่ซึ่งเดิมเคยมีสิ่งเหล่านี้ดำรงอยู่ ครั้นต่อมาก็มืดตก เมื่อฝนตกลงมาครั้งแรก บนยอดเขาคุณธรนั้นปริมาณน้ำฝนเป็นอันมาก ลมทั้งหลายที่ชื่อว่า"ปเวสกะ"(แทรกเข้าไป) ย่อมพัดไปโดยรอบกองน้ำนั้น แล้วอุ้มน้ำไว้ บนกองน้ำที่ลมอุ้มน้ำไว้มีแผ่นดินชื่อว่า"มหารสา" ก่อตั้งก่อน มีลักษณะเป็นแผ่นดินอ่อนนุ่มน่ารื่นรมย์เต็มขึ้น จึงก่อให้เกิดภูเขาทั้งหลาย และมหาสมุทรภายในทั้งในโลกและเทวโลกตลอดจนทวีปทั้งสิ้นเป็นอันดับต่อมา แต่ทุกสิ่งทุกอย่างยังถูกความมืดปกคลุม แผ่นดินยังอ่อนนุ่มควรแก่การงานเปรียบเหมือนข้าวปายาสอย่างดีที่สุดที่เป็นนม หรือเนยชั้นอย่างดี จากนั้นลมก็ได้พัดให้เกิดเทพนคร สระโบกขรณี แม่น้ำและภูเขาต่างๆขึ้น ครั้นต่อมาเมื่อฝนตกซ้ำลงมาอีกก็ทำให้สระโบกขรณี มหาสมุทร และทวีปทั้งสิ้นเต็มไปด้วยน้ำ ถึงตอนนี้เทวดาชั้นดาวดึงส์และชั้นจาตุมหาราชก็จะอุบัติขึ้นเป็นอันดับถัดมา ครั้นแล้วสัตว์ผู้ใดผู้หนึ่งก็จุติจากเทวโลกนั้นมาอยู่ในโลกเพราะสิ้นบุญ สัตว์เหล่านั้น "มีปิติเป็นภักษาหาร สำเร็จด้วยใจ(มโนมัย) มีรัศมีด้วยตนเอง เหาะไปในอากาศได้ดำรงอยู่ด้วยความสุข"²⁸ และต่างเป็นไทแก่ตน สมัยนั้นยังไม่มีดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ตลอดจนดาวนักษัตรต่างๆจึงยังไม่ปรากฏกาลละ รวมทั้งความสัมพันธ์ทางสังคมขึ้น

อย่างไรก็ดี เมื่อน้ำเหล่านั้นถึงความล้นงวดไปไหลไปสู่ที่ลุ่มกลายเป็นมหาสมุทรที่เต็มเปี่ยม ในกระแสน้ำเหล่านั้นปรากฏแผ่นดินที่ชื่อว่า"ตะกอนน้ำ" ขึ้น มีรสอร่อยเหมือนน้ำผึ้ง รวงสัตว์ผู้หนึ่งสูดกลิ่นแผ่นดินเข้าก็เกิดความอยาก จึงลองบริโภคแผ่นดินดู สัตว์อื่น ๆ เห็นดังนั้นก็ทำตามอย่างสัตว์ผู้หนึ่งบ้าง ส่งผลให้ร่างกายของสัตว์เหล่านั้นเริ่มมีความกระด้าง พร้อมกันนั้นคุณวิเศษต่าง ๆ ที่มีอยู่ที่อันตรายหายไ้ ความมืดจึงปรากฏขึ้นอีกครั้ง เมื่อความมืดปรากฏ ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์และดาวนักษัตรก็ปรากฏ กาละจึงปรากฏตามมา ครั้นเวลาผ่านไปสัตว์ทั้งหลายต่างก็บริโภครสแผ่นดิน(จวันดิน)เป็นอาหารหลักจนเป็นเหตุให้มีผิวพรรณ ออานาจและคุณภาพต่างกันตามปริมาณรสแผ่นดินที่บริโภค สัตว์เหล่าใดบริโภครสแผ่นดินน้อยกว่าก็ย่อมมีผิวพรรณ ออานาจ และคุณภาพมากกว่า ดังนั้นผู้มีผิวพรรณงามกว่าจึงดูหมิ่นผู้มีผิวพรรณทรามกว่า จนเป็นเหตุให้รสแผ่นดิน(จวันดิน)หายไ้ เมื่อรสแผ่นดิน(จวันดิน)หายไ้ เหล่าสัตว์พากันโศกเศร้า รำพันถึงรสแผ่นดิน(จวันดิน)ที่เคยมี จากนั้น ได้ปรากฏสะกิดดินที่มีคุณสมบัติดุจดังรสแผ่นดิน(จวันดิน)ขึ้นแทน สัตว์ทั้งหลายพยายามบริโภคสะกิดดินจนสะกิดดินกลายเป็นอาหารหลักไปในที่สุด แต่แล้วเมื่อเวลาผ่านไปยี่ดยาวช้านานการดูหมิ่นผิวพรรณก็เกิด

²⁸ พระสังฆธรรมโฆษเถระ, โลกบัพถุติ, หน้า 155.

ขึ้นอีก สะเก็ดดินจึงหายไป เมื่อสะเก็ดดินหายไป เหล่าสัตว์ต่างโคกเศร้าเสียใจจึงมาประชุมกัน แล้วรำพันถึงสะเก็ดดินที่หายไป ครั้นแล้วเครื่องดินที่มีคุณสมบัติดูดซับสะเก็ดดินและรสน้ำมัน (ง้วนดิน) ก็ปรากฏขึ้นแทน เหล่าสัตว์พยายามบริโภคเครื่องดิน จนเครื่องดินกลายเป็นอาหารหลัก เป็นเวลายืดยาวช้านาน และแล้วการดูหมิ่นผิวพรรณก็ปรากฏขึ้นอีก เครื่องดินจึงหายไป เมื่อเครื่องดินหายไปเหล่าสัตว์ก็มาประชุมกันแล้วรำพันถึงอาหารที่หายไปอีกเช่นเดิม ภายหลังข่าวสาส์นที่ "ไม่มีรำ ไม่มีเกลบ เมล็ดเป็นเมล็ดข้าวสาร มีกลิ่นหอม มีสีงาม มีรสอร่อย ขวนชื่นใจเหมือนน้ำผึ้งรวง"²⁹ ก็เกิดขึ้น สัตว์ทั้งหลายพยายามบริโภคข้าวสาส์นนั้นโดยเมื่อนำมาเป็นอาหารมือเย็นในเวลาเย็น นำมาเป็นอาหารมือเช้าในเวลาเช้า ข้าวสาส์นที่นำมาในเวลาเย็น จะมีในเวลาเช้า ผลที่สุดแล้วจะออกซ้า ที่นำมาเพื่ออาหารเช้าในเวลาเช้าจะมีในเวลาเย็น ผลที่สุดแล้วจะออกซ้า เมื่อบริโภคข้าวสาส์นมากเข้าเพราะอาหารชนิดนี้หายาเบศจึงปรากฏขึ้นแก่สัตว์ทั้งหลาย เมื่อเบศปรากฏการร่วมเบศจึงปรากฏขึ้นตามมา

แต่เนื่องจากการมีเบศสัมพันธ์ในยุคนั้นยังไม่ได้รับการยอมรับว่าเป็นเรื่องปกติวิสัยเหมือนดังเช่นในปัจจุบัน ฉะนั้นสัตว์คู่ใดทำการร่วมเบศกัน สัตว์คู่นั้นก็จะถูกตีเตียน ถูกรุมขว้าง ปาดด้วยท่อนไม้ ด้วยก้อนดินและถูกขับไล่ออกจากชุมชนเป็นระยะเวลาหนึ่งเดือนบ้าง สองเดือนบ้าง เมื่อการเป็นดังนั้นก็ทำให้พวกสัตว์ที่ไฝระคะเกิดความหวั่นกลัวขึ้น ดังนั้นจึงชวนกันหลบเลียงไปเสพกามในที่ลับตาบริเวณป่าบ้าง บริเวณลำห้วยบ้าง ครั้นต่อมาจึงได้คิดสร้างบ้านเรือนขึ้นเป็นการถาวรเพื่อกำบังพฤติกรรมดังกล่าว จากจุดนี้เองสถาบันครอบครัวก็ได้เกิดขึ้นเป็นครั้งแรก ครั้นสถาบันครอบครัวเกิดขึ้น การจับจองและสะสมข้าวสาส์นก็ปรากฏขึ้นตามมา เมื่อ "สัตว์ผู้ใดผู้หนึ่งได้มีความคิดนี้ว่า ทำไมหนอเราจึงจะต้องไปขนข้าวสาส์นเพื่อเป็นอาหารมือเย็นในเวลาเย็น เพื่อเป็นอาหารมือเช้าในเวลาเช้า ถ้ากระไรหนอเราพึงขนมานคราวเดียว เพื่ออาหารมือเย็นและมือเช้า สัตว์ผู้นั้นขนข้าวสาส์นมาครั้งเดียวเพื่อเป็นอาหารเช้า และเย็น"³⁰ เมื่อเป็นดังนี้สัตว์อื่นๆ ก็พากันทำตามอย่างสัตว์ผู้นี้บ้าง โดยขนข้าวสาส์นมาครั้งเดียวเพื่อเป็นอาหารสองวันหรือสามวันบ้าง ห้าวันบ้าง เดือนหนึ่งหรือกึ่งเดือนบ้าง ดังนั้นในเวลาไม่ช้าไม่นานการสะสมข้าวสาส์น

²⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 157.

³⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 159.

ก็ถึงความแพร่หลาย จนกระทั่งทำให้ "ข้าวสาลีนั้นก็มึร่า มีเกลือบหุ้มห่อที่เก็บเกี่ยวไปแล้ว ไม่กลับงอก"³¹ สัตว์ทั้งหลายจึงมาประชุมกันด้วยความเศร้าโศก และบ่นถึงความยากลำบากที่ได้รับจากการหายไปของอาหาร จากนั้นจึงพยายามช่วยกันคิดหาวิธีแก้ปัญหาก็เกิดขึ้น จนนำไปสู่ข้อตกลงในการแบ่งปันข้าวสาลีด้วยวิธีปักปันเขตแดนในระหว่างหมู่สัตว์ทั้งหลาย แต่แล้วความพยายามในการร่วมกันแก้ไขปัญหาก็ไร้ผล เมื่อสัตว์ผู้หนึ่งสงวนส่วนของตนไว้ แล้วถือเอาข้าวสาลีในนาที่เจ้าของมิได้ให้มาเป็นของตน สัตว์อื่นๆเมื่อเห็นเข้าก็พากันกล่าวตำหนิตีเดียแล้วรวมประชาทัณฑ์สัตว์ผู้นั้น อย่างไรก็ตามมาตรการลงโทษทางสังคมดังกล่าวดูเหมือนจะใช้ไม่ได้ผลดังปรากฏว่าแม้ครั้งที่สอง ครั้งที่สามการลักขโมยข้าวสาลียังคงเกิดขึ้น ยังผลให้สัตว์อื่นๆ พากันประทุษร้ายสัตว์ที่ลักขโมยข้าวสาลีอย่างหนักมากยิ่งขึ้น ข้ายังแข่งด่าสัตว์ผู้หนึ่งเสียด้วย

เมื่อการณเป็นดังนี้ สัตว์ทั้งหลายจึงมาประชุมกันอีกครั้ง แล้วบ่นถึงความชั่วร้ายต่างๆ อันได้แก่การลักขโมย การทำร้ายร่างกาย และการแข่งด่าที่เกิดขึ้นในขณะนั้น อันเป็นผลพวงจากการครอบครองทั้งหลาย จากนั้นจึงร่วมกันขบคิดหาทางออกอีกเช่นเคย จนนำไปสู่ข้อตกลงในเชิงสัญญาประชาคมว่า "พวกเราพึงสมมุติท่านผู้หนึ่งให้เป็นอธิบดีแห่งนา ซึ่งท่านพึงตำหนิผู้ที่ควรตำหนิโดยชอบ พึงติเตียนผู้ที่ควรติเตียนโดยชอบ พึงขับไล่ผู้ที่ควรขับไล่โดยชอบ ซึ่งพวกเราจักต้องนำข้าวสาลีมาจากนาของตนๆ เฉลี่ยเป็นส่วนตามมากน้อย แก่ท่านผู้นั้น จากข้าวสาลีของตนๆ นั้น"³² เมื่อเป็นดังนี้แล้วจึงพากันไปหา "สัตว์ผู้ใดเป็นผู้เลิศของสัตว์เหล่านั้นมีอายุยืนกว่า มีผิวพรรณผ่องใสกว่า มีศักดิ์มากกว่า มีฤทธิ์มากกว่า มีอำนาจมากกว่า"³³ แล้วแจ้งข้อตกลงให้ทราบ สัตว์ผู้นั้นก็รับคำตามข้อตกลงทุกประการ(สัญญาประชาคมระหว่างผู้ปกครองกับผู้ถูกปกครองจึงเกิดขึ้น ณ จุดนี้เอง) ด้วยเหตุนี้เองวรรณะกะษัตริย์จึงเกิดขึ้นเป็นวรรณะแรก จากนั้นวรรณะพราหมณ์ และแพศย์ก็เกิดขึ้นตามมาโดยลำดับ แต่เป็นที่น่าสังเกตว่าผู้แต่งมิได้กล่าวถึงวรรณะศูทร แต่อย่างไรก็ดี กลับกล่าวถึงพวก"จัณฑะ" (พวกโจร) แทน ครั้นแล้วความในคัมภีร์ก็ได้กล่าวต่อไปถึงการเกิดขึ้นของถั่วเขียว(มูคคะ) ถั่วเหลือง(มาสะ) สุรา ข้าง(หตถิ) ม้า(อัสส) โค พลิพัทท์ และอ้อยตามลำดับ เป็นอันจบตอนที่ว่าด้วยการสลายด้วยไฟโดยสมบูรณ์

³¹ เรื่องเดียวกัน.

³² เรื่องเดียวกัน, หน้า 160.

³³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 161.

ครั้นแล้วผู้แต่งก็ได้พรรณนาความต่อไปถึงตอนที่โลก และเทวโลกสลายด้วย น้ำ และตอนที่สลายด้วยลมก่อนที่จะปิดท้ายด้วยการสรุปสั้น ๆ อีกครั้งหนึ่งว่า "ความสลายแห่งโลกมี 3 สถาน คือ เตโชสวัตตนิ ความสลายด้วยไฟ 1 อาโบสวัตตนิ ความสลายด้วยน้ำ 1 วาโยสวัตตนิ ความสลายด้วยลม 1 ดังนี้แล"³⁴ ทำให้พอตั้งข้อสังเกตในขั้นนี้ได้ว่าตั้งแต่ต้นจนจบเนื้อหาของสังวัฏฏกัณฑ์ที่ 15 ถึงแม้ผู้แต่งจะอุทิศหน้ากระดาษส่วนใหญ่ให้กับโลกศาสตร์ แต่ก็มิได้หลงลืมที่จะเปรียบเทียบย้อนกลับไปให้เห็นถึงแก่นธรรมที่ว่าด้วยไตรลักษณ์ ซึ่งประกอบด้วย อนิจจัง-ความไม่เที่ยงแท้แน่นอน ทุกขัง-ความทุกข์อันเกิดจากการไม่สามารถทนอยู่ในสภาวะใดสภาวะหนึ่งได้นาน และอนัตตา-ความไม่มีตัวไม่มีตนอันเพียงพอจะโน้มน้าวให้เกิดความเบื่อหน่ายในสังขารทั้งปวง พอเพื่อคลายกำหนด พอเพื่อหลุดพ้น จึงนับว่าเป็นกโบายในการสอนธรรมะที่เฉียบคมยิ่ง

สำหรับจุลสังวัฏฏกัณฑ์ที่ 11 ซึ่งมีเนื้อหาต่อเนื่องกับสังวัฏฏกัณฑ์ที่ 15 และมีความตอนหนึ่งกล่าวถึงมิคสัญญีนัน เริ่มต้นจากการกล่าวถึงลักษณะและความเป็นไปของโลกในแต่ละช่วงเวลา โดยมีการแบ่งเวลาดังกล่าวออกเป็นสี่ระยะด้วยกัน³⁵ คือ 1)สังวัฏฏกัป คือ ตอนที่โลกกำลังสลาย 2)สังวัฏฏฐายีกัป คือ ตอนที่โลกถูกทำลายเสร็จแล้วและความพิเนศกำลังดำรงอยู่ 3)วิวัฏฏกัป คือ ตอนที่โลกกำลังพัฒนา หรือกำลังจะกลับคืนเป็นปกติ และ 4)วิวัฏฏฐายีกัป คือ ตอนที่โลกกลับคืนมีทุกสิ่งทุกอย่างตั้งอยู่ตามปกติ และกำลังดำรงอยู่ จากนั้นจึงย้อนกลับมาอธิบายถึงตอนที่โลกจะสูญสลายว่า จะปรากฏความเสื่อมหรือความฉิบหายสามลักษณะ อันประกอบด้วยความเสื่อมด้วยโรค (โรคันตรกัป) ความเสื่อมด้วยศัตรา(สัตว์กันตรกัป หรือ มิคสัญญี) และความเสื่อมด้วยทุพภิกขภัย(ทุพภิกขันตรกัป) หมุนเวียนกันเกิดขึ้นแก่มนุษย์ และสังคมในกาลเทศะที่แตกต่างกันออกไป³⁶ แต่เมื่อทำการตรวจสอบแล้วพบว่าแนวคิดเรื่องมิคสัญญีปรากฏอยู่เฉพาะส่วนที่ว่าด้วยความเสื่อมด้วยศัตราเท่านั้น ส่วนความเสื่อมด้วยโรคและความเสื่อมด้วยทุพภิกขภัย นั้น อาจกล่าวได้ว่าแทบไม่มีเนื้อหาส่วนหนึ่งส่วนใดที่ว่าด้วยแนว

³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 166.

³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 137.

³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 137.

³⁶ เรื่องเดียวกัน.

ความคิดเรื่องมิลล์อยู่เลย ฉะนั้นจึงจะยกมากล่าวแต่พอสังเขป เพื่อเป็นการเกริ่นนำก่อนที่จะกล่าวถึง แนวคิดเรื่องมิลล์ที่ปรากฏในส่วนที่ว่าด้วยความเสื่อมด้วยศัตราต่อไป

ในตอนทีกล่าวถึงความเสื่อมที่เกิดจากโรคนี้³⁷ สรุปความได้ว่า มีสมัยกาลที่โลกจะสูญสลายครั้งแรก สมัยนั้นความเจ็บไข้ได้ป่วยอันมีสาเหตุจากโรคจะเกิดขึ้นทั่วไป หมู่มนุษย์จะประกอบแต่กรรมชั่ว ประพฤติในอกุศลกรรมบถ 10 และไม่เลี้ยงดูบิดามารดา ไม่เกื้อกูลแก่สมณพราหมณ์ ไม่อ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในสกุล ส่งผลให้ฝนฟ้าไม่ตกต้องตามฤดูกาล พืชพันธุ์ธัญญาหารโอด ด้อยลงทั้งในเชิงปริมาณและคุณภาพ เมื่อมนุษย์บริโภคเข้าไปก็จะพากันเสื่อมอายุ วรณะ ความเติบโตแข็งแรง ทำให้เกิดโรคร้ายแรงต่างๆ เบียดเบียน เมื่อถูกโรคภัยเบียดเบียนมากเข้า มนุษย์ซึ่งในขณะนั้นมีอายุขัยเพียง 10 ปีโดยประมาณ เพื่อให้โรคร้ายหายไปแล้วก็พากันฆ่าสัตว์มีจำนวนมากแล้วบูชาญด้วยความเห็นผิดเป็นชอบ โรคร้ายจึงยังคงเกิดขึ้นต่อไป ช้ำยังระบาดหนักจนในสมัยหนึ่งชนบททั้งหลายจะสูญหายไปโดยลำดับ มีหมู่บ้านและตำบลเหลืออยู่น้อยเพียงสองสามแห่ง และในหมู่บ้าน ตำบลเหล่านี้ยังมีผู้ให้ยาแก่คนไข้ทั้งหลาย แต่จะไม่มีผู้ใดให้อาหารและน้ำเลย เมื่อเป็นดังนี้ผู้คนทั้งหลายที่ป่วยเป็นโรคจึงล้มตายเป็นเบือ ส่งผลให้หมู่บ้านและตำบลสูญหายไปโดยลำดับ จนกระทั่งเหลือตระกูลเพียงสองสามตระกูลเท่านั้น ส่วนคนที่ตายไปโดยมากก็ยอมเข้าถึงนรก กำเนิดดิรัจฉาน และแดนเปรต แต่การตายด้วยโรคก็ไม่ได้หยุดลงเพียงนี้ จึงมีสมัยกาลที่สกุลทั้งหลายเสื่อมหายไปโดยลำดับ มนุษย์ที่เหลืออยู่ต่างกระจัดกระจายไปเป็นกลุ่มๆ แต่เมื่อมนุษย์ยังคงประพฤติชั่วต่อไปความตายก็ปรากฏแก่มนุษย์กลุ่มต่างๆ เหล่านี้ก็เป็นเวลาเจ็ดวัน ในระหว่างเวลาเจ็ดวันนั้นคนที่รอดชีวิตอยู่ไม่ว่าจะเป็นชายหรือหญิงก็ดีจะมีลักษณะ) เป็นเพียงพืช

ครั้นแล้วเมื่อมนุษย์เหล่านั้นคิดได้และกลับใจหันมาตั้งมั่นอยู่ในธรรม กระทำความดีก็จะได้รับการคุ้มครองป้องกันรักษาจากพวกอมมนุษย์(ในที่นี้ น่าจะหมายถึงความถึงเทวดา) เป็นอย่างดี ครั้นล่วงเจ็ดวันไปแล้วมนุษย์ที่รอดชีวิตต่างได้พบเห็นกัน ยังให้เกิดความรักและยินดีเป็นที่ยิ่ง จึงตรงเข้าสวมกอดกันประหนึ่งญาติรักที่จากกันไปเป็นเวลานาน จากนั้นคนเหล่านั้นต่างก็จับคู่อยู่กินกันฉันสามีภรรยา เมื่อมีลูกลูกของมนุษย์เหล่านี้(ซึ่งเดิมมีอายุขัยเพียง 10 ปี)จะมีอายุถึง 20,000 ปี ทั้งนี้เป็นเพราะผลแห่งการประพฤติธรรมยังให้เกิดกุศลกรรมบถ 10 นั่นเอง

³⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 137-140.

และแล้วเมื่อมนุษย์ที่มีอายุ 20,000 ปีมีลูกหลาน ลูกหลานของมนุษย์พวกนี้ก็จะมียุขยืนขึ้นเป็นทวีคูณ คือเป็น 40,000 ปีและ 80,000 ปีตามลำดับ โดยในสมัยที่มนุษย์มีอายุขัยประมาณ 80,000 ปีนั้น เด็กผู้หญิงมีอายุ 500 ปีจึงจะมีสามี มนุษย์ต้องบริโภคอาหาร จึงมีอุจจาระ ปัสสาวะ มีร้อนมีหนาว สภาพความเป็นอยู่โดยทั่วไปค่อนข้างสุขสบาย ไม่มีความลำบากในการหาเลี้ยงชีพ ทั้งบ้านเมืองก็มีความเจริญรุ่งเรือง อาหารอุดมสมบูรณ์ มีหมู่บ้านและนิคมหนาแน่นแบบไคบิงตง มนุษย์เหล่านี้เมื่อเจริญถึงที่สุดแล้ว ย่อมมีอายุเพิ่มขึ้นถึงอสงไขย(จำนวนปีที่มากมายเกือบจะนับไม่ได้ หรือก็คือจำนวนปีมนุษย์ที่มีเลขหนึ่งขึ้นหน้า แล้วต่อด้วยเลขศูนย์อีกหนึ่งร้อยสี่สิบตัวนั่นเอง) トラบเท่าที่อกุศลกรรมบถ 10 ยังไม่ปรากฏ แต่เมื่อใดที่อกุศลกรรมบถ 10 ปรากฏ เมื่อนั้นทุกๆร้อยปีอายุของมนุษย์เหล่านั้นจะลดลง 10 ปี จนมาถึงวาระที่มนุษย์มีอายุขัยเพียง 10 ปีอีกครั้งหนึ่ง จบเนื้อความว่าด้วยความเสื่อมด้วยโรคแต่เพียงนี้

เมื่อมาถึงตรงนี้ ความในคัมภีร์มีต่อไปถึงเรื่องความเสื่อมด้วยศัตรา(มีคสังขย)และจบลงด้วยการกล่าวถึงความเสื่อมด้วยทูปภิกขภัย แต่ในที่นี้จะขอกกล่าวถึงความเสื่อมด้วยทูปภิกขภัยโดยสังเขปก่อนที่จะกล่าวถึงความเสื่อมด้วยศัตรา(มีคสังขย)ซึ่งเป็นจุดเน้นที่สำคัญของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เพื่อให้ง่ายต่อการนำเสนอของผู้เขียน และง่ายต่อการทำความเข้าใจของผู้อ่าน

สำหรับความเสื่อมด้วยทูปภิกขภัยนั้น³⁸ สามารถสรุปความได้ว่า จะมีสมัยที่มนุษย์มีอายุลดลงเหลือ 10 ปี (จากเดิมที่มีอายุยืนถึง 1 อสงไขย) ในสมัยนั้นพวกมนุษย์ไม่ตั้งมั่นอยู่ในธรรมประพฤติแต่อกุศลกรรมบถ 10 จึงก่อให้เกิดผลร้ายแก่ทั้งตัวมนุษย์เองและสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติ สำหรับตัวมนุษย์เองนั้น การกระทำความชั่วย่อมยังผลให้มีอายุสั้น ถูกอมมนุษย์เบียดเบียน ส่วนธรรมชาติซึ่งในคติทางพุทธศาสนาถือว่ามีความสัมพันธ์สอดคล้องกับพฤติกรรมของมนุษย์นั้นเล่า ก็ถูกผลกระทบจนทำให้ฝนฟ้าไม่ตกต้องตามฤดูกาล โดยในสมัยแรกนั้นฝนไม่ตกลงเลยตลอดชั่วเวลา 2-3 ปี ความแห้งแล้งจึงปรากฏขึ้น พืชพันธุ์ธัญญาหารต่างๆก็ไม่งอกงามตามมา ส่งผลให้อาหารขาดแคลน เมื่อการณเป็นดังนี้มนุษย์จึงต่างดิ้นรนเพื่อความอยู่รอดด้วยการแย่งชิงสิ่งของข้าวปลาอาหารของผู้ที่อ่อนแอกว่า ความเป็นไปของประชาชนโดยทั่วไปจึงมีแต่การใช้กำลังเข้าตัดสินปัญหา แม้กระนั้นมนุษย์ทุกคนก็ยังคงตกอยู่ในสภาพหิวโหยเพราะปัญหา

³⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 143-146.

การขาดแคลนอาหารยังคงดำรงอยู่ ท้ายที่สุดจึงทำให้มีผู้คนอดตายเป็นจำนวนมาก ชนบททั้งหลายจะสูญสิ้นไปโดยลำดับ จนกระทั่งมีหมู่บ้านและนิคมเหลืออยู่น้อยเพียงสองสามแห่ง แต่ในเมื่อมนุษย์ส่วนหนึ่งในหมู่บ้านและนิคมเหล่านั้นยังคงทำความชั่วเช่นเดิม ฝนจึงยังคงไม่ตกต่อไปอีกตลอดช่วงเวลา 4-5 ปี ครั้งนี้ได้ทำให้ต้นไม้พากันตายหมด ทว่าทั้งแผ่นดินเหลือหญ้าเขียวเพียงจำนวนหนึ่งเท่านั้น เมื่อเป็นดังนี้มนุษย์ที่หิวโหยจึงพากันฆ่าสัตว์ปีกและสัตว์ปีก(ที่ไม่ได้เป็นอาหารของมนุษย์ในสมัยนี้)เช่น หม่าจิ้งจอก และแร้งกินเป็นอันมาก ทำให้ความตายยังคงแพร่หลายต่อไปอีก จึงมีสมัยกาลที่หมู่บ้านและนิคมทั้งหลายสูญสิ้นไปโดยลำดับ จนเหลือเพียงตระกูลสองสามตระกูลเท่านั้น แต่ในเมื่อมนุษย์ส่วนหนึ่งในตระกูลเหล่านั้นยังคงกระทำความชั่วดุจเดิมฝนจึงไม่ตกต่อไปอีกเป็นเวลา 6 ปี ทำให้แหล่งน้ำต่างๆที่มนุษย์เคยใช้ประโยชน์หายไปจนเหลือเพียงลำห้วยในที่อื่นๆ และมหาสมุทรเท่านั้น ปัญหาการขาดแคลนอาหารจึงทวีความรุนแรงยิ่งขึ้น เมื่อเป็นดังนี้มนุษย์ที่หิวโหยทั้งหลายจึงหาทางออกด้วยการฆ่าสัตว์น้ำทั้งหลายกินเป็นอาหาร ความตายจึงยังคงแพร่หลายต่อไป จนกระทั่งมีสมัยกาลที่ตระกูลทั้งหลายสูญสิ้นไปโดยลำดับ หมู่มนุษย์ที่เหลือรอดอยู่ต่างกระจัดกระจายไป แต่ในเมื่อมนุษย์ส่วนหนึ่งยังคงประพฤติชั่ว มนุษย์เหล่านั้นจึงพากันล้มตายลงอีกเป็นเวลาเจ็ดวัน โดยในระหว่างเวลาเจ็ดวันนั้นมนุษย์ผู้ชายผู้หญิงที่เหลืออยู่จะเป็นเพียงพืช หมู่มนุษย์หมู่ใดประพฤติธรรม ตั้งมั่นในความดี เทวดาก็จะบันดาลให้ไอชา(สิ่งบำรุงเลี้ยงให้เกิดความเจริญงอกงาม)แทรกซึมทางชุมชน ด้วยคิดว่าหมู่สัตว์นี้อะยามาสูญพันธุ์เสียเลย

ครั้นพอล่วงเจ็ดวันไปแล้วสภาวะขาดแคลนอาหารก็หายไป ฝนเริ่มตกลงมาอีกครั้งหนึ่ง เมื่อนั้นมนุษย์ก็จะมีความเมตตากรุณาต่อกัน ครั้นเมื่อพบกันต่างก็ตรงเข้าสวมกอดกัน ประหนึ่งพบเห็นญาติที่รักผู้จากไปนาน การเบียดเบียนที่เคยปรากฏขึ้นอย่างแพร่หลายในอดีตจึงหายไปและมีกัลยาณธรรมปรากฏขึ้นแทน ต่อมาหมู่มนุษย์นั้นต่างก็จับคู่อยู่ด้วยกัน ลูกหลานที่เกิดขึ้นกลับมีอายุเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ จาก 20,000 ปีเป็น 40,000 ปีและ 80,000 ปีตามลำดับ ทั้งนี้ก็เป็นผลมาจากการประพฤติในกุศลกรรมบถ 10 นั้นเอง

เมื่อมาถึงตรงนี้ เนื้อความในคัมภีร์ก็ได้กล่าวความซ้ำถึงสภาพความเป็นอยู่ที่ดีในสมัยที่มนุษย์มีอายุขัยประมาณ 80,000 ปี จนกระทั่งมนุษย์มีอายุยืนถึง 1 อสงไขย จากนั้นก็กล่าวต่อไปถึงความเสื่อมอันเกิดจากอกุศลกรรมบถ 10 จนไปจบลงที่มนุษย์มีอายุลดลงเหลือเพียง 10 ปีอีกครั้งหนึ่ง เป็นอันจบเนื้อความว่าด้วยความเสื่อมด้วยทุกภิกขภัย

อย่างไรก็ดี สำหรับความเสื่อมลักษณะที่สาม หรือความเสื่อมด้วยศัตราอันเป็นบ่อเกิดของมิกศัญญี ซึ่งเป็นจุดเน้นสำคัญของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้นั้น มีความดังต่อไปนี้

ในสมัยที่มนุษย์มีอายุเหลือเพียง 10 ปีนั้น "สมัยนั้นก็ป็นสมัยที่อันตรกัปครั้งแรกจะสลาย ปราภฏด้วยศัตรา ชนบททุกหนแห่งจะถูกการฆ่าด้วยการช่มเหงด้วยศัตราและโรคภัย แม้มคลุมไปในปฐพีทุกหนทุกแห่ง แม้ฝูงมนุษย์ ก็จักพากันเบียดเบียนพวกมนุษย์ แม้บิดามารดาของมนุษย์พวกนั้น ต่างก็ประกอบด้วยกรรมเช่นนั้น จึงวิวาทกับบุตร แม้บุตรก็วิวาทกับบิดามารดา พี่ชายน้องชายก็วิวาทกับพี่สาวน้องสาว พี่สาวน้องสาวก็วิวาทกับพี่ชายน้องชาย เพื่อนกับเพื่อน บริวารกับบริวาร ต่างวิวาทกัน คนเหล่านั้นวิวาทกันแล้ว ต่างก็ต่อสู้เบียดเบียนกัน พระราชาทางตะวันออกก็จรรุกับพระราชาทางตะวันตก พระราชาทางตะวันตกก็จรรุกับพระราชาทางตะวันออก พระราชาทางใต้กับพระราชาทางเหนือ พระราชาทางเหนือกับพระราชาทางใต้ ก็เป็นอย่างนั้น ต่างหมองหมางกัน ทะเลาะกัน หาเรื่องกันวิวาทกัน ต่างจับไม้พลองจับศัตราก่อเวรกัน พระราชาเหล่านั้นต่างต่อสู้กัน น้ำหนักันบดขยี้กัน ต่างก่อความพินาศให้กันและกัน ทุกคืนวันชีวิตหลายร้อย หลายพัน หลายแสน ถูกต้อนไปสู่แหล่งฆ่ากัน แม้ชื่อนี้ก็เป็นโทษของพวกมนุษย์ที่บังเกิดในอันตรกัปตามธาตุ ชื่อนั้นเป็นเหตุของอะไร ชื่อนั้นเป็นผลแห่งกรรมจรรยา วิสมจรรยา อกุลจรรยา ก็สมัยนั้นกรรมจรรยา สมจรรยา กุศลจรรยา มิใช่จะหาได้ง่ายๆเลย อนึ่ง ความพินาศของโลกนั้น ย่อมมีแก่หมู่มนุษย์ที่เกิดในอันตรกัปตามธาตุ มนุษย์เหล่านั้นตั้งอยู่ในกรรมอันมิใช่บุญ ประสบสภาพมิใช่บุญเป็นอันมาก เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตกพากันเข้าถึงอบาย ทุกติ วิถีบาต นรก โดยมากก็พากันเข้าถึง นรก กำเนิดดิรัจฉาน แดนเปรต มีสมัยกาลที่ตระกูลทั้งหลายเสื่อมสูญไปตามลำดับ ชนบท คาม นิคม ก็เสื่อมสูญไปอย่างนั้น ตระกูลทั้งหลายยังเหลืออยู่เป็นจำนวนน้อย (เรื่องราวของหมู่มนุษย์ผู้ประกอบด้วยกรรมเหล่านั้นตลอดทิศหนึ่งในที่นั้นๆ พึงให้พิสดารด้วยประการดังที่กล่าวมาแล้ว) ตระกูลทางตะวันออกของมนุษย์ผู้ประกอบด้วยกรรมอันเป็นบาปชั้นนั้น รุกรานตระกูลทั้งหลายทางตะวันตก ตระกูลทั้งหลายทางตะวันตกก็กลับรุกรานตระกูลทั้งหลายทางตะวันออก ตระกูลทางใต้รุกรานตระกูลทางเหนือ ตระกูลทางเหนือรุกรานตระกูลทางใต้ ต่างฝ่ายเกิดความบาดหมางกัน ทะเลาะกัน หาเรื่องกัน วิวาทกัน ถือไม้ ถือศัตรา ฆ่าฟันกัน น้ำหนักัน บดขยี้กัน ยังกันและกันให้ถึงความเดือดร้อน ย่อยยับไป ชีวิตหลายร้อย หลายพัน หลายแสน พากันถึงการถูกฆ่า นี้แลเป็นโทษที่บังเกิดแก่หมู่มนุษย์ที่บังเกิดในอันตรกัปตามธาตุ ชื่อนั้นเป็นเหตุแห่งอะไร เป็นผลแห่งกรรมจรรยา

อสมจรรยา อกุศลจรรยา ก็แลในสมัยนั้น ธรรมจรรยา สมจรรยา กุศลจรรยา เป็นคุณสมบัติที่จะหาได้ง่ายๆ ไม่มีเลย ความสลายแห่งกัป กำลังเป็นไปแก่หมู่มนุษย์ที่เกิดในอันตรกัปตามธาตุ หมู่มนุษย์นั้น ตั้งอยู่แล้วในกรรมอันมิใช่บุญ ประสพกรรมมิใช่บุญเป็นอันมาก เบื้องหน้าแต่ตาย เพราะกายแตกย่อยมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก โดยมากย่อยมเข้าถึงนรก กำเนิดดิรัจฉานเปรตวิสัย มีสมัยกาลที่ตระกูลทั้งหลายเสื่อมสูญไปโดยลำดับ พวกมนุษย์ยังมีกระจัดกระจายสองสามกลุ่ม เหลืออยู่เป็นส่วนน้อย เรื่องราวของหมู่มนุษย์ผู้ประกอบด้วยธรรมทั่วทิศในที่นั้นๆ ต่างประกอบด้วยกรรมเช่นนั้น³⁹

เมื่อสังคมมนุษย์ถึงจุดเสื่อมต่ำสุดดังที่ได้กล่าวมาข้างต้น ก็เกิดสภาวะมิดัสญูปีขึ้นเป็นเวลา 7 วัน ดังความว่า “เมื่ออันตรกัปนั้นยังมีวันเหลืออยู่ 7 วัน มนุษย์จับวัตถุใดๆ หย้ากิติ ท่อนไม้กิติ ทุกอย่างจะกลายเป็นศาสตรา มนุษย์เหล่านั้นใช้สิ่งนั้นๆ ซ้ำฟันกัน ห้ำหั่นกัน บดขยี้กัน ยังกันและกันให้ถึงความพินาศย่อยยับไป มนุษย์เหล่านั้นพากันกลัวการฆ่าด้วยศาสตราในที่นั้นๆ (จึง)พากันเข้าไปสู่ป่าพง สูดงไม้ สู่เกาะแก่ง สู่หุบเหว ซ่อนตน ครั้นพบกันและกันต่างก็กระโดดโลดเต้น ถูกการฆ่าชู้ตะคอก เหมือนพบเห็นการกระทำของคนฆ่าวัว ฉะนั้น ใน 7 วันนั้น มนุษย์โดยมากต้องฆ่าฟันกัน บางพวกบางเหล่ามีเหลืออยู่ในที่ไหนๆ เป็นหญิงหรือชายก็เป็นเพียงพืช มนุษย์เหล่าใดที่ประกอบด้วยธรรม พวกมนุษย์จะจัดการคุ้มครองป้องกันมนุษย์เหล่านั้น ด้วยคิดว่าประชาชนหมู่นี้ อย่าสูญพันธุ์เสียเลย ล่วง 7 วันนั้นไป ความร้ายกาจของมนุษย์เหล่านั้น ก็สงบไป มนุษย์ทั้งหลายต่างกลับใจได้ และฝนก็ตกทั่วไป กัปก็มีปรากฏ กัลยาณธรรมก็ดำรงคงคืบมา ความสว่างไสวก็มี สภาพอันมิใช่โรคก็มี ความกรุณาอันใหญ่หลวง จะหยั่งลงแก่มนุษย์เหล่านั้น เมื่อความกรุณาอันใหญ่หลวงมีอยู่ เมตตาก็จะมี เมื่อเมตตา มีอยู่ ความไม่เบียดเบียนกันก็มี เมื่อความไม่เบียดเบียนกันมีอยู่ พบเห็นกันต่างก็มีความสุขชื่นชม ปฏิบัติต่อกันด้วยความรัก ยืนกอดกันเหมือนพบญาติที่รักผู้จากไปนาน”⁴⁰ ดังนั้นมนุษย์เหล่านั้นจึงสำเร็จการอยู่ร่วมกันกับพวกมนุษย์ที่มีอายุ 30 ปี ครั้นแล้วลูกหลานของมนุษย์เหล่านั้นที่เกิดมาก็จะมีอายุเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ จาก 20,000 ปีเป็น 40,000 ปีและ 80,000 ปีตามลำดับ ชื่อนี้ก็เป็นผลมาจากการที่มนุษย์เหล่านั้นต่างก็ประพฤติปฏิบัติในกุศลกรรมบถ 10 และเกื้อกูลต่อบิดามารดา สมณพราหมณ์ ตลอดจนจนอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในสกุล เมื่อตายไปย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ดำรงอยู่ใน

³⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 140-141.

⁴⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 141-142.

สุดตินั้นตลอดกาลช้านานก่อนที่จะจุติลงมาเกิดเป็นมนุษย์อีก ต่อมาหมู่มนุษย์นั้นต่างก็บรรลุนิติภาวะ มีอายุประมาณ 1 อสงไขย ลักษณะเช่นนี้จะดำรงอยู่เป็นเวลานาน จนกระทั่งมีอกุศลกรรมบถ 10 ปรากฏขึ้น เมื่อนั้นวิฆเนศวรแห่งความเสื่อมก็จะบังเกิดขึ้นแก่มนุษย์และสังคมาอีกคราหนึ่ง จบการกล่าวถึงจุลสังวิภูฏกัณฑ์ที่ 11 ว่าด้วยความเสื่อมและความเจริญของกัปแต่เพียงนี้

แนวคิดเรื่องมิลลัญญะในคัมภีร์พระอนาคตวงศ์⁴¹

คัมภีร์พระอนาคตวงศ์ นับเป็นคัมภีร์สำคัญทางพุทธศาสนาชั้นหนึ่งที่ควรใฝ่ใจยิ่ง ทั้งนี้ก็เพราะเป็นแหล่งรวมความคิดของพุทธศาสนาทั้งของฝ่ายเถรวาท และอาจารย์วาทเข้าด้วยกัน⁴² และยังเป็นคัมภีร์ที่ได้รับความเอาใจใส่จากพระมหาเถระในอดีต ดังเช่น พระอุปัชฌาย์และพระสังฆาธิการ จนสร้างอรรถกถาขึ้นมาไขความ ดังหนึ่งว่าอนาคตวงศ์เป็นส่วนหนึ่งของพระไตรปิฎกที่มีอรรถกถาและฎีกาแก้⁴³ จนก่อให้เกิดความเข้าใจผิดในระยะเวลาหลัง อย่างไรก็ตามแม้ว่าในความเป็นจริงแล้วอนาคตวงศ์จะไม่ได้ถูกยกขึ้นสู่การสังคายนา และรวบรวมไว้ใน

⁴¹ เก็บความจาก บำเพ็ญ ะวิน, ประชุมพงศาวดารฉบับราชบุรี ภาค 3 พระอนาคตวงศ์ (กรุงเทพฯ: อมรินทร์วิสาหการ, 2542), หน้าบทนำ และหน้า 4-20.

⁴² เรื่องเดียวกัน, หน้าบทนำ (62).

⁴³ แม้ว่าพระไตรปิฎก จะนับว่าเป็นคัมภีร์สำคัญ และเป็นหลักฐานทางพุทธศาสนา แต่ก็มีคัมภีร์อื่นอีกที่เกี่ยวข้องด้วย จึงควรทราบลำดับชั้นคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาไว้ดังต่อไปนี้:-

1. พระไตรปิฎก เป็นหลักฐานชั้น 1 เรียกว่า บาลี
2. คำอธิบายพระไตรปิฎก เป็นหลักฐานชั้น 2 เรียกว่า อรรถกถา หรือวัฒนธรรม
3. คำอธิบายอรรถกถา เป็นหลักฐานชั้น 3 เรียกว่า ฎีกา
4. คำอธิบายฎีกา เป็นหลักฐานชั้น 4 เรียกว่าอนุฎีกา

นอกจากนี้ยังมีคัมภีร์ที่แต่งขึ้น ว่าด้วยไวยากรณ์ภาษาบาลีฉบับต่าง ๆ และอธิบายศัพท์ต่าง ๆ เรียกรวมกันว่า สัททวิเสส เป็นสำนวนที่เรียกกันในวงการนักศึกษายายไทย ปรากฏในพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาว่า เมื่อทำการสังคายนา ในรัชกาลที่ 1 กรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2331 เพื่อชำระพระไตรปิฎกนั้นได้มีการชำระคัมภีร์สัททวิเสสต่าง ๆ ด้วย โดยมี

พระไตรปิฎกโดยตรง แต่โดยการรับรู้ของพุทธศาสนิกชนจำนวนหนึ่งแล้ว คัมภีร์นี้ก็มีหลักฐานหลายประการที่สื่อเค้าให้เห็นว่าได้รับการยอมรับว่าเป็น(ส่วนหนึ่งของ)พระไตรปิฎก ดังจะเห็นได้จากกลุ่มคัมภีร์ที่มีอยู่ในสังคัมลัณนา และประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อื่นๆ⁴⁴

นอกจากนั้นแล้วจากการศึกษางานเขียนเรื่องพระอนาคตวงศ์ของบำเพ็ญ ะวิน เพิ่มเติมยังชี้ชัดอีกว่า คัมภีร์พระอนาคตวงศ์นั้น มีอยู่ด้วยกัน 2 ชุด คือ⁴⁵

ชุดแรก เป็นเรื่องเกี่ยวกับพระศรีอารีย์โดยตรง ฉะนั้นเนื้อหาภายในจึงกล่าวถึงเฉพาะพระศรีอารีย์เท่านั้น ไม่ได้ครอบคลุมถึงอนาคตพุทธะองค์อื่นๆ อนาคตวงศ์ฉบับนี้แต่งขึ้นโดย

(ต่อ) พระพุฒาจารย์เป็นแม่กองการจัดชั้นของบาลีอรรถกถา ก็เนื่องด้วยกาลเวลานั้นเอง พระไตรปิฎกเป็นของมีมาก่อน ก็จัดเป็นหลักฐานชั้น 1 คำอธิบายพระไตรปิฎกแต่งขึ้นประมาณ 956 ปีภายหลังพุทธปรินิพพาน จึงจัดเป็นชั้น 2 ส่วนฎีกานั้นแต่งขึ้นเมื่อประมาณ พ.ศ.1587 จึงนับเป็นหลักฐานชั้น 3 อนึ่ง คัมภีร์อนฎีกานั้น แต่งขึ้นภายหลังฎีกาในยุคต่อๆ มา เป็นคำอธิบายฎีกาอีกต่อหนึ่ง จึงนับเป็นหลักฐานชั้น 4

อย่างไรก็ตาม แม้พระไตรปิฎกจะเป็นหลักฐานชั้น 1 เมื่อพิจารณาตามหลักพระพุทธภาษิตในกาลามสูตร ท่านก็ไม่ให้ติดใจเกินไป ดังคำว่า มา ปิฎกสมปทานน อย่าถือโดยอ้างตำรา เพราะอาจมีผิดพลาดตกหล่นหรือบางตอนอาจเพิ่มเติมขึ้น แสดงว่าพระพุทธศาสนาสอนให้ใช้ปัญญาพิจารณาเหตุผล สอบสวนดูให้เห็นประจักษ์แก่ใจของตนเอง เป็นการสอนอย่างมีน้ำใจกว้าง และให้เสรีภาพแก่ผู้นับถือพระพุทธศาสนาอย่างเต็มที่ นอกจากนั้นยังเป็นการยืนยันให้นำไปประพฤติปฏิบัติ เพื่อได้ประจักษ์ผลนั้น ๆ ด้วยตนเอง แม้จะมีพระพุทธภาษิตเตือนไว้มิให้ติดตำราจนเกินไป แต่ก็จำเป็นต้องรักษาตำราไว้เพื่อเป็นแนวทางแห่งการศึกษา เพราะถ้าไม่มีตำราเลยจะยิ่งซ้ำร้าย เพราะจะไม่มีแนวทางให้รู้จักพระพุทธศาสนาเลย ฉะนั้น การศึกษาให้รู้และเข้าใจในพระไตรปิฎก จึงเป็นลำดับแรกเรียกว่า **ปริยัติ** การลงมือกระทำตามโดยควรแก่จริต อธิษาศัยเรียกว่า **ปฏิบัติ** การได้รับผลแห่งการปฏิบัตินั้น ๆ เรียกว่า **ปฏิเวธ** ดู พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2537), หน้า 23-24.

⁴⁴ บำเพ็ญ ะวิน, ประชุมพงศาวดารฉบับราชบุรี ภาค 3 พระอนาคตวงศ์. หน้า บทนำ (50).

⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้าบทนำ (55), (57).

พระกัศปะ แห่งโจฬ มณฑลในอินเดียตอนใต้ ราวพุทธศตวรรษที่ 16 โดยท่านได้แรงบันดาลใจมาจากเค้าโครงเรื่องของพระศรีอารียในพระไตรปิฎกแล้วมารจนาคัมภีร์ขึ้นในรูปแบบฉันทบัญญัติ ยาวัตร์ จำนวนทั้งสิ้น 142 คาถา (เรื่องนี้ก็ตรงกับเมตตรวยาภรณ์ในคัมภีร์ทิวาทานฝ่ายสันสกฤต และไม่เตรยสมิตซึ่งค้นพบที่ไซตัน ในเอเชียกลาง) ภายหลังได้มีอรรถกถาชื่อ อมตรสธารา แต่งโดยพระอุปติสสะ และอีกสำนวนหนึ่งชื่อ สมันตภัททกา(ไม่ปรากฏนามผู้แต่ง) ขึ้นมาอธิบายขยายความให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ก่อนที่พระอรรถกถาทั้งสองสำนวนจะกลายมาเป็นเมตเตยยสูตร และเมตเตยวงส์ สำนวนล้านนาในเวลาต่อมา

ส่วนชุดที่สองนั้น เป็นอนาคตวงศ์ที่กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ที่จะมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต(อนาคตพุทธะ) 10 องค์ นับตั้งแต่พระศรีอริยมตไตรยจนถึงพระสุมังคละ หรือตามที่คัมภีร์ระบุไว้ว่า ทสโพธิสัตว์นินทเส หรือทสโพธิสัตว์ปุตติกถา พระอนาคตวงศ์ชุดหลังนี้สันนิษฐานว่าแต่งขึ้นภายหลังชุดแรกโดยพระภิกษุชาวล้านนา ในราวพุทธศตวรรษที่ 19-20 หรือก่อนสมัยสมเด็จพระจุลจอมเกล้าไทยแห่งสุโขทัย และพญากือนาแห่งล้านนาประเทศ ทั้งยังมีหลักฐานจำพวกศิลาจารึก และเอกสารอื่นๆยืนยันว่าพบแพร่หลายในหมู่ชาวไทยพุทธ และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในอดีต

อย่างไรก็ตาม สำหรับในบทที่ 3 นี้จะยกมากล่าวถึงแต่เพียงพระอนาคตวงศ์ชุดที่สองเท่านั้น ทั้งนี้ก็ด้วยเหตุผลสองประการ คือ ในประการแรกนั้น พระอนาคตวงศ์ชุดที่สองนี้มีส่วนที่กล่าวถึงมิลลัญญีซึ่งเป็นเป้าประสงค์ของการทำวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เอาไว้อย่างชัดเจน และประการที่สอง เป็นพระอนาคตวงศ์ชุดที่ได้ชื่อว่าเป็นที่นิยมของชาวไทยอย่างแพร่หลายในอดีต⁴⁶ โดยคัมภีร์พระอนาคตวงศ์ชุดที่นำมาใช้นี้จะยึดตามฉบับที่บำเพ็ญ ะวิน ชำระขึ้น โดยอาศัยต้นฉบับจากฉบับพิมพ์เป็นอนุสรณ์คุณแม่ลมุล ศุภกิจวิเลขการ พ.ศ.2533 เป็นหลัก ซึ่งภายในแบ่งเนื้อหาออกเป็น 4 กัณฑ์ 10 อุเทศ และ มีการกล่าวถึงเหตุการณ์มิลลัญญีเฉพาะในกัณฑ์ที่ 1 เท่านั้น

ในกัณฑ์ที่ 1 เริ่มต้นด้วยการกล่าวถึงเรื่องราวที่เป็นสาเหตุที่ก่อให้เกิดพระอนาคตวงศ์ขึ้น เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าประทับที่บุพพารามมหาวิหารของนางวิสาขา ดังใจความว่า เมื่อ

⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้าบทนำ (57).

พระพุทธเจ้าประทับที่บุพพารามมหาวิหารของนางวิสาขา พระสารีบุตรเถระปรารภการที่พระอชิตรับผ้าจีวรของพระนางมหาปชาบดีโคตมี(น้าของพระพุทธเจ้า) แล้วจึงทูลถามเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าที่จะมาตรัสรู้ในอนาคต 10 องค์ พระพุทธองค์จึงได้ตรัสถึงการบำเพ็ญบารมีของพระอนาคตพุทธะเหล่านั้น โดยเริ่มต้นจากการพยากรณ์ถึงความเป็นไปของสังคมนมนุษย์ในอนาคตที่จะเกิดสภาวะมิลลัญญ์ขึ้นภายหลังจากศาสนาของพระองค์เสื่อมสูญไปเมื่อมีอายุครบ 5,000 ปี ดังความว่า

"เมื่อศาสนาพระตถาคตครบ 5,000 ปีแล้ว ผู้สัตว์ก็มีอายุถอยลง คงอยู่ 10 ปีเป็นอายุขัย ครั้งนั้นแลจะบังเกิดมหากภัยเป็นอันมาก มีสัตว์ดิรัจฉาน(มิลลัญญ์)มนุษย์ทั้งหลายจะวุ่นวายปนโกลาหลเกิดรบพุ่งฆ่าฟันซึ่งกันและกัน จะจับไม้และใบหญ้าก็กลายกลับเป็นหอกดาบแหลนหลาว อาวุธน้อยใหญ่ไล่ตีแทงกัน ผู้มนุษย์ทั้งหลายที่มีปัญญาก็นิไปชุกซ่อนตัวในซอกห้วยหุบเขา จะเหลืออยู่ก็แต่มนุษย์ที่มีปัญญา นอกหน้านั้นแล้วก็ถึงซึ่งพินาศฉิบหายเป็นอันมาก เมื่อพ้น 7 วันล่วงไปแล้ว มนุษย์ทั้งหลายที่เร้นซ่อนอยู่นั้น ครั้นเห็นซึ่งกันและกันก็มีความสงสารรักใคร่กันเป็นอันมาก เข้าสวมสอดกอดรัดร้องไห้รักกันไปมา บังเกิดมีความเมตตากรุณากันมากขึ้นไป ครั้นตั้งอยู่ในเมตตาพรหมวิหาร แล้วก็อุตสาหะรักษาศีล 5 จำเริญกรรมฐานภาวนาว่า อโย อตตภาโว อันร่างกายของอาตมานี้ อนิจจัง หากจริงมิได้ ทุกข์ เปนกองแห่งทุกข์ฝ่ายเดียวหาสัญญาสำคัญมั่นหมายมิได้ ด้วยกายอาตมาไม่มีแก่นสารฯ เมื่อมนุษย์ทั้งหลาย ปลงปัญญาเห็นในกระแสพระกรรมฐานภาวนาดังนี้เนื่อง ๆ อายุของมนุษย์ทั้งหลายก็วัฒนาจำเริญขึ้นไป ที่มีอายุ 10 ปีเป็นอายุขัยนั้นค่อยทวีขึ้นไปถึง 20 ปี เป็นอายุขัย ค่อยทวีขึ้นไปทุกชั้นทุกชั้น จนอายุได้ร้อย พัน หมื่น แสน โกฏิ จนถึงอสงไชยหนึ่ง ครั้นนานไปเห็นว่าไม่รู้จักความตายแล้วก็มีความประหม่าทมิได้ ปลงใจลงในกอง ทุกข์ อนิจจัง อนตตา อายุก็ถอยน้อยลงมาทุกทีจนถึง 8 หมื่นปี ฝนก็ตกเป็นฤดูคือ 5 วันตก 10 วันตก ในชมพูทวีปทั้งปวง มีพื้นแผ่นดินราบคายสม่ำเสมอเป็นอันดี ฯ"⁴⁷

ครั้นแล้วความในคัมภีร์ก็มีต่อไปว่า ในคราวที่คนเรามีอายุยืนยาวถึง 80,000 ปีนั้น พระศรีอารยย์ผู้เป็นวิริยาก็โพธิสัตว์ก็จะเสด็จอุบัติมา พระองค์เป็นพระพุทธเจ้าที่บำเพ็ญบารมีมาเป็นเวลายาวนาน ดังนั้นยุคของพระองค์จึงเป็นยุคทองที่มีสรรพสิ่งทั้งในแง่ทางโลกและทาง

⁴⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 5.

ธรรม คนในยุคนั้นจะอุดมสมบูรณ์ด้วยโภควัตถุ โดยมีต้นกัลปพฤกษ์คอยอำนวยพรให้ นอกจากนั้นแล้ว คนในโลกนี้ยังเพียบพร้อมด้วยศีลธรรมและจริยธรรมอันดีงาม พระองค์จะทรงอุบัติเมื่อพระเจ้าจักรพรรดินามว่าสังขะ ทรงครองเมืองเกตุมดี ประสูติในตระกูลพรหมณ์ ปุโรหิตของจักรพรรดิสังขจักรนามว่าสุพรมหาเป็นบิดา นางพรหมณีชื่อพรหมดีเป็นมารดา นางจันทมุขีเป็นชายา โอรสนามว่าพรหมณวัณณกุมาร ชนอายุ 80,000 ปีออกผนวชเพราะจตุรนิमित ทรงขึ้นปราสาทเสด็จออกผนวช ไม้กาะกัทิงเป็นมหาโพธิ

เมื่อมาถึงตรงนี้คัมภีร์ก็ได้กล่าวต่อไปถึงประวัติการบำเพ็ญบารมีของพระองค์ซึ่งมีความว่า ในอดีต พระองค์เสวยราชเป็นพระเจ้าจักรพรรดินามว่าสังขจักร ครองเมืองอินทปัตถ์ ได้สดับข่าวว่า พระรัตนตรัยและพระพุทธเจ้าสิริมิตรทรงอุบัติขึ้น และประทับอยู่บุพพรม จากสามเณรองค์หนึ่งที่เที่ยวบิณฑบาตหาทรัพย์ เพื่อนำไปถ่อมมารดาซึ่งตกเป็นทาสของคนอื่น ข่าวนั้นทำให้พระองค์ทรงมีพระโสมนัสและสละราชสมบัติให้สามเณรครองแทน ส่วนตัวพระองค์นั้นได้เดินทางไปเฝ้าพระพุทธเจ้าด้วยความยากลำบาก ต้องคลาน และค่อย ๆ เลื่อนไปด้วยอกจนถึงที่พระพุทธเจ้าประทับ ได้สดับธรรมเทศนาเรื่องนิพพานธรรม ต้องทูลขอให้พุทธองค์ทรงพักไว้ เพราะพระองค์ขาดจตุปัจจัยที่จะบูชา ทรงพิจารณาเห็นว่า พระเศียรของพระองค์เท่านั้นที่เป็นส่วนสูงสุดในพระวรกาย และสมควรที่จะเป็นไทยธรรม เครื่องกัณฑ์เทศน์ ดังนั้นพระองค์จึงทรงตัดสินใจตัดเศียรบูชาธรรมพร้อมกับทรงปรารถนาเป็นพุทธเจ้า สีสทานบารมีปรมาตบารมีอันนี้ทำให้พระองค์ เมื่อเป็นพุทธเจ้าในอนาคตจึงกอบปรด้วยบุญสมภารมากดังกล่าวแล้ว เป็นอันจบความในกัณฑ์ที่ 1 อุเทศที่ 1 ว่าด้วยความเลื่อมของพุทธศาสนา และพระศรีอริยมุตไตรยแต่เพียงนี้

แนวคิดเรื่องมิลลัญฉะในคัมภีร์สังคีตยวงค์⁴⁸

คัมภีร์สังคีตยวงค์เป็นคัมภีร์ทางพุทธศาสนาที่มีการเขียนขึ้นเป็นภาษาขอมครุ ภายหลังจากพุทธศาสนาได้ประดิษฐานมั่นคงแล้วในสยาม โดยมีหลักฐานแน่ชัด (ตามที่ระบุในคัมภีร์)⁴⁹

⁴⁸ เก็บความจาก สมเด็จพระวันรัตน์, สังคีตยวงค์ พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย, แปลโดย พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลลักษณณ) (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2521), หน้าอธิบายหนังสือสังคีตยวงค์ และหน้า 396-421.

ว่าแต่งขึ้นโดยสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพนในรัชกาลที่ 1 ราวปี พ.ศ.2332 เพื่อเฉลิมพระเกียรติรัชกาลที่ 1 ในโอกาสที่การสังคายนาพระไตรปิฎกได้แล้วเสร็จลงตามพระราชประสงค์ (แจกเช่นเดียวกับอดีตมหาราชทั้งหลายที่ได้ทรงบุญบารมีอย่างไพศาลจนได้ทรงอุปถัมภ์การสังคายนามาหลายครั้งตั้งแต่อดีตกาล) ดังนั้นคัมภีร์สังคีตยวงศ์จึงเป็นพงศาวดารว่าด้วยการสังคายนาพระไตรปิฎก ซึ่งเริ่มเรื่องตั้งแต่ปฐมสังคายนา จนพุทธศาสนาได้แพร่เข้ามาในลังกาและสยาม กระทั่งได้ทำการสังคายนาครั้งหลังๆต่อมา และมีเรื่องพงศาวดารการทำนุบำรุงพุทธศาสนาในล้านนา และสยามโดยลำดับตั้งแต่กรุงสุโขทัย กรุงศรีอยุธยา จวบจนกระทั่งถึงตั้งกรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานี แล้วได้มีการสังคายนาพระไตรปิฎกขึ้นในปี พ.ศ.2331⁵⁰ หรืออาจกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่าคัมภีร์สังคีตยวงศ์นี้มีลักษณะเป็นงานเขียนแนวประวัติศาสตร์ที่ผนวกเอาประวัติศาสตร์พุทธศาสนา (ในรูปลักษณะของงานนิพนธ์บาลี) เข้าไว้ด้วยกันกับประวัติศาสตร์ไทย (ในรูปของพระราชพงศาวดาร)⁵¹ โดยในส่วนของงานนิพนธ์บาลีซึ่งเป็นเนื้อหาช่วงต้นของคัมภีร์ นั้นพบว่าผู้แต่งได้รวบรวมเนื้อเรื่องมาจากคัมภีร์ทางพุทธศาสนา ตำนานและเรื่องเล่าสืบกันมา(ในล้านนา) เช่น คัมภีร์มหาวงศ์ ตำนานมูลศาสนา ชินกาลมาลีปกรณ์ และพระไตรปิฎก เป็นต้น⁵² ส่วนพระราชพงศาวดารซึ่งเป็นเนื้อหาในส่วนหลังนั้น ปรากฏว่าเป็นเรื่องเดียวกับกับพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาภาษามคธ ซึ่งแต่งขึ้นโดยผู้แต่งคนเดียวกันนี้⁵³

สำหรับฉบับที่นำมากล่าวถึงในที่นี้นั้น เป็นฉบับแปลเป็นภาษาไทยแล้วโดยพระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลลักษมณ) ซึ่งมีการแบ่งเนื้อหาออกเป็น 9 บริเขตด้วยกัน ความว่าตั้งแต่บริเขต 1 : สังคายนา(พระไตรปิฎก) ในชมพูทวีป 3 ครั้ง จนไปจบลงที่บริเขต 9 : บอกอธิสงส์

⁴⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้าอธิบายหนังสือสังคีตยวงศ์ (23).

⁵⁰ เรื่องเดียวกัน.

⁵¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, กรุงแตก. พระเจ้าตากฯ และประวัติศาสตร์ไทย: ว่าด้วยประวัติศาสตร์ และประวัติศาสตร์นิพนธ์ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, 2537), หน้า 6.

⁵² คมกฤษณ์ ศิริวงศ์, "การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องชินกาลมาลีปกรณ์" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิตภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523), หน้าบทคัดย่อ, 87.

⁵³ นิธิ เอียวศรีวงศ์, กรุงแตก. พระเจ้าตากฯ และประวัติศาสตร์ไทย: ว่าด้วยประวัติศาสตร์ และประวัติศาสตร์นิพนธ์, หน้า 125.

แลความปรารถนาของผู้แต่ง ซึ่งเมื่อสำรวจดูแล้วพบว่า มีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดเรื่อง มิคสัญญีอย่างชัดเจนที่สุดในบริบท 7 ว่าด้วยทศราชวงศ์กรุงศรีอยุธยา และพระนครถึงความ พินาศใหญ่ โดยในบริบทนี้ผู้แต่งซึ่งเป็นบุคคลร่วมสมัยกับเหตุการณ์ในคราวเสียกรุงศรีอยุธยา ครั้งที่ 2 (พ.ศ.2310) ได้พยายามบรรยายถึงสภาพความปั่นป่วนวุ่นวาย หรือสภาพจลาจลจนถึง ขั้นมิคสัญญีที่เกิดขึ้นภายหลังการล่มสลายของราชอาณาจักรอยุธยาเป็นต้นมา โดยสามารถ สรุปสาระสำคัญได้ดังนี้⁵⁴

บริบท 7 เรื่องพระนครถึงความพินาศใหญ่นั้น มีลักษณะการเริ่มเรื่องคล้ายคลึงกับ จักกวัตติสูตรในพระไตรปิฎก กล่าวคือ มีการกล่าวถึงเรื่องราวของอดีตกษัตริย์ผู้ทรงธรรม ทำนุ บำรุงพระศาสนา แล้วตั้งเป็นกรอบการเปรียบเทียบ ก่อนที่จะโยงไปกล่าวถึงเรื่องราวของกษัตริย์ ที่เหลวแหลก ผู้เป็นมูลเหตุสำคัญที่ก่อให้เกิดความปั่นป่วนวุ่นวายขึ้นในบ้านเมืองจนถึงขั้น มิคสัญญีในระยะเวลาต่อมา ดังความว่า "พระองค์ก็ได้ราชสมบัติเมื่อพระชนม์ 50 มีบุญญาธิการ ทรงพระเกียรติยศใหญ่ ทรงมหิทธิฤทธิ์ มีมหรานุภาพ มีราชบริพารมาก ทรงพระนามว่าพระเจ้ามหากาล(พระเจ้าบรมโกศ) มีพระไทยเปนนุศล ประกอบด้วยพระศรัทธา ได้รับสมมตยาภิกษกเป็นสมเด็จพระราชอิราชราธิบดี (กษัตริย์ราชวงศ์บ้านพลูหลวง ซึ่งเป็นราชวงศ์สุดท้าย ก่อนกรุงศรีอยุธยาจะเสียแก่พม่า ในปี พ.ศ.2310) ในราชประเพณีโดยพระนามปรกติในกรุง อยุธยาครั้น พระองค์ปราศจากปัจจามิตร(ศัตรู) ทรงพระกิตติคุณรุ่งเรืองไปในนานาประเทศ ทั้งหลาย ได้ทรงสร้างพระอารามแลวิหารแลบริเวณทั้งหลายด้วย แลสร้างโรงพระอุโบสถทั้ง หลายด้วย ทรงบำเพ็ญพระกุศลกรรมทั้งหลาย มีศีลแลทานมีประมาณมาก แล้วทรงปดิสั่งขรณ์ พระนครด้วยมหาปราสาทด้วยเป็นที่รื่นรมย์...แลปดิสั่งขรณ์มณฑปพระพุทธรบาท...ได้ทรงสร้าง พระพุทธรวงจะทั้งหลาย(ปิฎก) ในพระนครนั้นบริบูรณ์ดังเมืองฟ้า พระองค์ได้ให้ฝูงชนดำรงอยู่ใน ความสุขมากแล...(ทรง)เสวยราชอยู่ในทำนองคลองธรรมเสมอ ทรงเคารพในพระรัตนไตรย์(ทุก เมื่อ)"⁵⁵ นอกจากนั้นยังทรงเจริญสัมพันธไมตรีทางการทูตกับพระเจ้าลัทธิสสร(กษัตริย์ลังกา) ที่ได้ส่งราชทูตพร้อมด้วยเครื่องราชบรรณาการมาทูลขอพระธรรมและพระสงฆ์จากกรุงศรีอยุธยา หลังจากทรง"ได้ฟังข่าวว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงอโยธย(สมเด็จพระราชอิราชราธิบดี) ทรง

⁵⁴ สมเด็จพระวันรัตน์, สังคีตยวงศ์ พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย. แปล โดย พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลอักษร), หน้า 407-421.

⁵⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 397-398.

เคารพพระรัตนไตรย์ และมีบุญมากได้ทรงอุปฐากพระรัตนไตรย์ มีขุมทองบังเกิดแล้ว บริบูรณ์ด้วยแก้ว 3 ประการ(พระรัตนตรัย มืองค์สาม อันประกอบด้วยพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์)⁵⁶

ครั้นดำเนินเรื่องมาถึงตรงจุดนี้แล้ว เนื้อความในคัมภีร์ก็ได้นำเข้าสู่จุดหักเหของเรื่อง อันเป็นจุดเริ่มต้นของความเสื่อมทั้งหมด ซึ่งเริ่มจากเรื่องราวของพระราชบุตรของสมเด็จพระราชาธิราชรามธิบดีสามพระองค์ คือ พระราชบุตรองค์ใหญ่ทรงพระนามว่า เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ (กุง) ผู้ทรงรั้งตำแหน่งพระอุปราช เจ้าฟ้าอุทุมพร(อุทุมพรบุษยะ) และสมเด็จพระเอกทต(สมเด็จพระเจ้าเอกทัศ)กษัตริย์พระองค์สุดท้ายของราชอาณาจักรอยุธยาในเวลาต่อมา) ผู้ทรงเป็นพระเชษฐาธิราช(พี่ชาย) ร่วมมารดาเดียวกับเจ้าฟ้าอุทุมพร โดยสรุปความได้ว่า หลังจากเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ผู้อุปราชทรงลักลอบเป็นชู้กับพระอนุมเหสีในพระราชบิดาของพระองค์เองจนถูกจับได้ และต้องพระราชอาญาจนถึงแก่ความตายแล้ว เจ้าฟ้าอุทุมพรก็ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นอุปราชในเวลาต่อมา ครั้นพระราชบิดาสวรรคต ในราว พ.ศ.2301 ปีชาล พระองค์ก็ได้ขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา และได้ทรงร่วมมือกับพระเชษฐา คือ สมเด็จพระเอกทต ปลงพระชนม์พระเชษฐา-อนุชาต่างมารดาของพระองค์ 3 พระองค์ด้วยกัน คือ (กรม)จิตรสุนทรสุนทรทิพย์ และเสวกัตติเพราะหวาดระแวงที่บุคคลทั้งสามจะสมกำลังไพร่พลไว้มาก แต่พระองค์ทรงครองราชย์อยู่เพียงสองเดือนเศษเท่านั้นก็ทรงยกราชสมบัติถวายสมเด็จพระเอกทต แล้วออกผนวชเป็นภิกษุในบวรพุทธศาสนา

ฝ่ายสมเด็จพระเอกทต(สมเด็จพระเจ้าเอกทัศ) เมื่อครองราชย์เป็นกษัตริย์ได้ 8 ปีเศษก็แสดงให้เห็นว่า "มีปรีชาน้อย มักหลงไหล ปราศจากความสมบูรณ์ด้วยหิริโอตตปปะ(ธรรมคุ่มครองโลก 2 ประการ คือ ความเกรงกลัวต่อบาปและความละอายต่อบาป) ไม่มีวิจารณ์ในราชกิจทั้งหลาย ไม่มีใครครวญในคุณแลโทษ"⁵⁷ จึงทำให้ "ครั้งนั้นเสนาบดีแลอำมาตย์เป็นต้นก็ดี ชาวพระนครก็ดี ชาวชนบทก็ดี ชาวคามนิคมก็ดี พวกกันตั้งอยู่ในอสังขธรรม ต่างเป็นคนทุจริต เบียดเบียนซึ่งกันแลกัน ชาวชนบทแลชาวคามนิคมก็ได้บังเกิดความคับแค้นด้วยเหตุทั้งหลายต่างๆ ขนทั้งปวงในบ้านในเมืองใหญ่เหล่านั้น ก็พากันเสวยทุกข์มากมาย บังเกิดโรคมาก เกิดอุ

⁵⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 399.

⁵⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 402.

บัททวมมาก ได้รับความโทมนัส อุบายาศเปณอันมาก ก็พากันมีอายุสั้น⁵⁸ เมื่อการณเป็นดังนี้ คือ เหล่ามนุษย์ทั้งหลายอันประกอบไปด้วยกษัตริย์ เหล่าข้าราชการ ข้าราชการบริพารของพระองค์ ตลอดจนประชาชนในราชอาณาจักรพากันประกอบอกุศลกรรมเบียดเบียนซึ่งกันและกัน ก็ส่งผลกระทบต่อธรรมชาติสิ่งแวดล้อม ทำให้สภาพดินฟ้าอากาศ ฤดูกาลวิปริตแปรปรวน ฝนฟ้าไม่ตกต้องตามฤดูกาล เกิดเหตุวิปริตอาเพศผิดธรรมชาติต่าง ๆ นานา ดังความว่า เมื่อนั้น "มหาภูตดิน น้ำไฟลมทั้ง 4 กวีวิปริตต่าง ๆ ผลหมากรากไม้ก็วิปริตไปหมด น้ำก็ปรากฏสีแดงดังเลือดคน ในที่ลึกก็กลับตื้น ในที่ตื้นก็กลับลึก ฤดูกาลก็วิปริต หน้าหนาวกลายเป็นร้อน ร้อนกลายเป็นหนาว ลมทั้งหลายก็กลับกลายเป็นลมร้อนบ้างหนาวบ้างพัดไม่เสมอกัน เมฆฟ้าเวลาหาก็ปรากฏในทิศต่างๆ เป็นสีเขียว สีดำ สีทอง สีแดง สีขาว พวกอมนุษย์แลปีศาจอันสิงสู่อยู่ในปัจจุันตคามนิคมราชธานีทั้งหลายก็กำเริบขึ้นด้วยเหตุต่างๆ เทพยดาผู้ให้ฝนก็ไม่บันดาลให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล⁵⁹"

นอกจากนั้น "พระเจดีย์ใหญ่ก็แตกหลายลง ภูเขาใหญ่ก็แตกแยกออกไป วิบัติต่างๆ มีเสียงแข็งแซ่ประหนึ่งร้องไห้รำพรรณเป็นมหาภัยหน้าหนาวดहनัน อมนุษย์มีปีศาจพากันยิ้มหัวส่งเสียงหัวเราะอยู่ยังมี คนทั้งหลายก็คร่ำครวญปริเทวนาการเป็นระเบ็งเสียง บังเกิดโรคพยาธิต่างๆ เบียดเบียนแล⁶⁰ เมื่อบรรยายสภาวะการณที่เกิดขึ้นในช่วงปลายกรุงศรีอยุธยาถึงตรงจุดนี้ ผู้แต่งก็ได้ชมวดปมสรุปทิ้งท้ายเอาไว้อย่างสั้นๆ แต่ค่อนข้างน่าสนใจในทำนองว่า สิ่งที่กำลังมาทั้งหมดข้างต้นนั้น ล้วนเป็นสัญญาณบอกเหตุ(บุพพนิมิต)ว่าจะเกิดความพินาศแก่กรุงศรีอยุธยาขึ้นในไม่ช้า จากนั้นจึงกล่าวต่อไปถึงการสงครามกับพม่าในปี พ.ศ.2303 และปี พ.ศ.2307-2310 อย่างคร่าวๆ ก่อนที่จะก้าวไปให้น้ำหนักกับการสะท้อนให้เห็นถึงสภาพจลาจลจนถึงขั้นมีคดียุติฎฎิภายหลังการเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่า ซึ่งสามารถสรุปสาระสำคัญได้ดังนี้⁶¹

ในปี พ.ศ.2302 ปีเถาะ วมาราชฯ ชื่อมังล้งค (น่าจะหมายถึงพระเจ้าอลองพญา กษัตริย์พม่าผู้ทรงเป็นพระราชบิดาของพระเจ้ามังระ) ได้ยกทัพไปปราบพวกรามร (รามัญหรือ

⁵⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 402-403.

⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 403.

⁶⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 404.

⁶¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 404-421.

มอญ) ที่เมืองหงสาวดี จับเชลยชาวมอญได้เป็นจำนวนมาก ครั้นแล้วพระองค์พร้อมด้วยพระราชโอรส (ได้เป็นพระเจ้ามังระในภายหลัง) ก็เคลื่อนทัพลงมาประชิดกรุงศรีอยุธยา ชาวเมืองเห็นดังนั้น ก็พากันตกใจกลัวจึงไปทูลอ่อนวอนสมเด็จพระอุทุมพรภิกษุพระอนุชาธิราช ให้ลาผนวชออกมารักษาพระนคร พระองค์ก็ทรงรับคำและปฏิบัติตามนั้น การสงครามครั้งนั้นพม่าเป็นฝ่ายล้าทัพกลับไปก่อนเพราะพระเจ้าอลองพญาเสด็จสวรรคต เจ้าฟ้าอุทุมพรจึงกลับไปทรงผนวชตามเดิม ฝ่ายพม่าเองหลังจากถอยทัพกลับไปก็ได้จัดแจงถวายพระเพลิงพระบรมศพจนเป็นที่เรียบร้อย พร้อมกันนั้นก็ได้สถาปนาพระเจ้ามังระ(หรือที่คัมภีร์เรียกว่า พระเจ้ารัตนอวราช) ผู้เป็นพระราชโอรสขึ้นเป็นกษัตริย์องค์ต่อไป

พระเจ้ามังระเมื่อขึ้นครองราชย์แล้วก็ทรงระงับปัญหาการเมืองภายในก่อนเป็นอันดับแรกด้วยการประหารแม่ทัพใหญ่และพวกพ้องที่สมคิดกันจะก่อการกบฏ ในปีระกาที่ 6 เมื่อพระราชบัลลังก์เริ่มจะมีเสถียรภาพและมั่นคงขึ้น พระองค์ก็สั่งให้จัดทัพและวางแผนการตีอยุธยา ครั้นแล้วเสด็จก็ส่งแม่ทัพใหญ่ (โดยโปรดให้เนเมียวสีหบดีเป็นแม่ทัพทางเหนือ และมังมหานรธาเป็นแม่ทัพ นำทัพมาทางใต้) พร้อมด้วยกองทัพขนาดใหญ่ลงมายึดกรุงศรีอยุธยา⁶² กองทัพพม่าได้ปะทะกับกำลังของกรุงศรีอยุธยาหลายครั้งซึ่งก็ได้รับชัยชนะเหนืออยุธยาทุกครั้งไป ทั้งนี้ก็เพราะชาวอยุธยาไม่รู้จักรบ ชี้ชลาด ไม่มีความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน และพากันหลบหนีพระนครถูกล้อมอยู่สองปีก็ถูกกองทัพพม่าเข้ายึดได้ในปี พ.ศ.2310 ในสภาพที่ชาวเมืองทั้งหลายอ่อนเพลีย ลิ่นเสียบอาหาร เมื่อพม่ายึดเมืองได้ก็พากันกวาดต้อนผู้คนและทรัพย์สินทั้งหลายรวมทั้งกุมตัวบรรดาเชื้อพระวงศ์เพื่อส่งไปพม่า พร้อมกันนั้นก็ได้เผาทำลายพระนคร ปราสาทราชวัง กำแพงเมือง ตลอดจนวัดวาอารามและหนังสือคัมภีร์ต่างๆ เสียสิ้น ฝ่ายพระเจ้าเอกทัศซึ่งทรงหลบหนีออกไปได้ก็ทรงถูกตามจับได้ในภายหลังและสวรรคตลงเพราะอดพระกระยาหารเป็นเวลานาน เป็นอันจบความว่าด้วยการสงครามกับพม่า

สำหรับการสะท้อนภาพของสภาพกลางจนถึงขั้นมีคัมภีร์ ภายหลังจากกรุงศรีอยุธยาถูกทำลายลงจนพินาศย่อยยับจากผลของสงครามนั้น ผู้แต่งเลือกที่จะฉายภาพดังกล่าวออกเป็นสองระนาบด้วยกัน คือ ในระนาบแรกนั้นมุ่งที่จะบรรยายถึงสภาพความเป็นอยู่ของ

⁶² ดูรายละเอียดในนิธิ เอียวศรีวงศ์, กรุงแตก, พระเจ้าตาก และประวัติศาสตร์ไทย: ว่าด้วยประวัติศาสตร์ และประวัติศาสตร์นิพนธ์, หน้า 67-79.

ประชาชนโดยทั่วไป รวมทั้งพระภิกษุสงฆ์ซึ่งมีส่วนเกี่ยวพันอย่างใกล้ชิดกับชาวบ้านและชุมชน ภายหลังจากการเสียกรุงฯ ส่วนในระนาบที่สองซึ่งอันที่จริงก็มีความสัมพันธ์กับภาพในระนาบแรกอย่างแยกไม่ออกนั้น เป็นการสะท้อนภาพของการเมืองของบรรดาชนชั้นนำต่างๆ ที่หลงเหลือ อยู่ภายหลังจากล่มสลายของราชอาณาจักรอยุธยา⁶³ ไม่ว่าจะเป็อดีตข้าราชการ พระสงฆ์ หรือคนในอาณัติของพม่าที่พม่ายังคงให้การสนับสนุนอยู่แม้ว่าจะได้ถอนทัพกลับไปแล้วก็ตาม โดยการเมืองของคนกลุ่มนี้ ในยุคสมัยดังกล่าวอาจเรียกได้ว่ามีลักษณะเป็นการเมืองของชุมนุม หรือ การเมืองของก๊ก-เหล่าต่างๆ (ที่กล่าวไว้เช่นนี้ก็เพราะการสลายตัวของราชอาณาจักรอยุธยานั้น เป็นผลให้คนทุกคนกลับมามีชนพื้นราบเดียวกัน ในท้องที่ต่างๆ คนที่สามารถใช้ทรัพยากรทางการเมืองได้มากที่สุดก็จะสามารถสถาปนาอำนาจของตนในท้องถิ่นได้เหนือผู้อื่น ฉะนั้นจึงมีรัฐบาลธรรมชาติเกิดขึ้นทั่วไปในทุกส่วนที่เคยอยู่ในระบบของราชอาณาจักรอยุธยา และรัฐบาลเหล่านี้เองที่เป็นตัวละครสำคัญในประวัติศาสตร์การเมืองการปกครองไทยในช่วงดังกล่าวที่ได้ทำให้เกิดความปั่นป่วนวุ่นวายไปจนถึงการกอบกู้เอกราชของบ้านเมือง โดยได้รับการขนานนามจากนักประวัติศาสตร์รุ่นหลังว่า "ชุมนุม ก๊ก หรือเหล่า" นั่นเอง)

ในระนาบแรกที่ผู้แต่งได้บรรยายถึงสภาพจลาจลจนถึงขั้นมีคดียุติในหมู่ประชาชน ที่ตกอยู่ในสภาพบ้านแตกสาแหรกขาด และต้องอพยพหลบหนีจากการกวาดต้อนผู้คนของพม่า ตลอดจนทุพภิกขภัย และโจรภัยที่กระหน่ำซ้ำเติมในเขตพื้นที่ภาคกลางอย่างหนัก ในยุคนั้นบ้านเมืองอยู่ในสภาพระส่ำระสาย(ปลาใหญ่กินปลาเล็ก) มีการปล้นสะดมกันเองเพื่อแย่งชิงอาหาร และสิ่งของอื่นๆเกิดขึ้นทั่วไป ทั้งนี้เนื่องจากรัฐบาลกลางอยุธยาซึ่งเคยเป็นศูนย์กลางในการกำหนดและอำนวยการระเบียบทั้งหลายได้สูญสลายไปแล้วในทางปฏิบัติ ดังตัวบทได้กล่าวเอาไว้ว่า "ประชาชนทั้งหลาย ถ่มทับอยู่ด้วยความโศก ปรีทวทุกข์ โทมนัส อุบายาส(ความคับแค้นใจ ความสิ้นหวัง)มากมาย ต่างพากันหิวโหยโรยแรงทั่วไป พลัดพรากจากญาติมิตรลูกเมียทั้งหลาย ฉิบหายวายร้ายจากเครื่องใช้สอย อุบโศก บริโภค ทรัพย์สินเงินทองแก้วแหวนเข้าของทั้งหลายหาที่พึ่งพามีได้ เปนทุกตก่าพรั่วร้ายกาจเปนอันมาก ปราศจากเข้าปลาอาหารผ้าผ่อนเครื่องนุ่งห่ม ชุบผอมเผือดผิดร่างกายซุดโทรมไป ได้แต่ต้นไม้ใบหญ้า เครือเถาเหง้าเปลือกไม้ดอกผลพืชเปนอาทิ เปนอาหาร พวกมนุษย์ทั้งหลายมากมายพลัดพรากกันไป ต่างเที่ยวลัญจรซัดเซไป ในตำบลต่างๆ เลี้ยงชีวิตร่ฝืดเคืองแสนทุกข์ยากเปนอันมาก มนุษย์ทั้งหลายนั้น คู่กันเปนนหมู่

⁶³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 96, 100.

แปนพวก ปล้นชิงเข้าเปลือกเข้าสาน กลือเปนอาทิ ได้อาหารบ้างมิได้บ้าง ชุบผอมลง เนื้อเลือดก็ลดน้อยไป รุมรั้งอยู่ด้วยทุกข์ยากสาหัส ตายไปบ้างยังไม่ตายบ้าง ประชาชนได้ถึงความวิโยค 2 ประการ คือ ญาตวิโยค1 สมบัติวิโยค1 ได้ปราศจากเมตตาจิตร์ซึ่งกันและกัน อันภัยเกิดแต่ความหิวหากบีบคั้นหนักเข้าแล้วก็ไม่สามารถจะเชื่อเพื่อต่อพระพุทธรูป แลพระธรรมพระสงฆ์ได้ เลี้ยงชีพของตนด้วยความคับแค้น⁶⁴

จากนั้นตัวบทในคัมภีร์ก็ได้กล่าวถึงผลกระทบที่มีต่อพระภิกษุสงฆ์และพระพุทธรูปศาสนาต่อไป ดังความว่า "ฝ่ายภิกษุสงฆ์ทั้งหลาย เมื่อไม่ได้อาหารบิณฑบาตแต่ทวายแล้วก็เหนื่อยยากลำบากเข้า ไม่สามารถจะครองกาสาवพัตร์ได้ ใช้ให้ศิษย์ไปขวนขวายหาอาหารเพื่อได้เลี้ยงท้อง ได้บ้างมิได้บ้าง ก็เหนื่อยหน่ายจากการบวช ด้วยความลำบากที่จะครองเพศเปนสมณะ ได้พากันสึกออกหาเลี้ยงชีวิตตามสติกำลัง บางพวกที่ยังรักษากาสาवพัตร์อยู่ ก็อุตสาหะพยุงกายด้วยการแสวงหา น้าเวทนายิ่งนัก ได้ฉันบ้างไม่ได้ฉันบ้าง ก็มีรูปกายวิปริต สพรังไปด้วยเกลียวหนังแลเส้นเอ็น ก็ไม่เป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันได้ หมดความอาลัยรักษาพระพุทธรูปแลพระธรรมไว้ไม่ได้ พากันสำเร็จอยู่ตามสถานอันสมควร ฝ่ายพวกมิจฉาทิฏฐิทั้งหลายก็ทำอันตรายแก่พระพุทธรูป พระธรรมวินัย ไตรปิฎก เมื่อขาดความรักษาเสียแล้ว ก็วินาศไปต่างๆ คือ พวกมิจฉาทิฏฐิเยื้องเอาผ้าห่อแลเชือกรัดไปบ้าง ตัวปลวกกัดกิน...ไปบ้าง แลพินาศสูญไปต่างๆ โดยที่พลัดตกลงดิน เปียกน้ำฟูไปเสียบ้างก็มี"⁶⁵ ภายหลังภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นเห็นพระธรรมคัมภีร์เหลืออยู่น้อย จึงพากันเก็บรวบรวมคัมภีร์ที่เหลืออยู่ตามกำลังความสามารถ แล้วนำมาเก็บไว้ยังสำนักของตน

ข้างฝ่ายประชาชนที่เคยอุปถัมภ์พระศาสนามาก่อนและรอดชีวิตมาได้จากสภาพจลาจล เมื่อได้บริโภคอาหารที่ได้มาจากการแลกเปลี่ยนกับทรัพย์สินของตนที่เหลืออยู่เล็กน้อยจนร่างกายแข็งแรงสมบูรณ์ดีแล้ว ก็มีความปรารถนาจะฟังพระธรรมเทศนา จึงพากันไปยังสำนักภิกษุสงฆ์ทั้งหลายเหล่านั้น แล้วเริ่มทำนุบำรุงพระสงฆ์อีกครั้งเพื่อแลกกับการได้ฟังพระธรรมคำสั่งสอน ครั้นได้ฟังแล้วก็จะระลึกถึงสิ่งที่เพิ่งผ่านพ้นมาในอดีต จึงยังให้เกิดความโศกสลดกับ

⁶⁴ สมเด็จพระวันรัตน์, สังคีตยวงศ์ พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย. แปลโดย พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลลักษณ), หน้า 409-411.

⁶⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 411-412.

เหตุการณ์ที่เกิดขึ้น ระคนไปกับความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา จึงพากันเก็บพระพุทธรูปและพระธรรมคัมภีร์มาทำบุญฉลองแล้วอุทิศส่วนกุศลแก่ญาติมิตรทั้งหลาย บางพวกก็ได้ให้บุตรหลานของตนบวชเรียนในพุทธศาสนา และเมื่อมีอาหารบริบูรณ์ขึ้นก็ได้พากันปลูกสร้างบ้านเรือนในที่เก่าของตน แล้วจึงเริ่มทำบุญตักบาตรอาหารแก่พระภิกษุสงฆ์อีกครั้ง เมื่อเป็นดังนี้พระพุทธศาสนาก็เริ่มฟื้นตัวขึ้นอีกวาระหนึ่ง จบการกล่าวถึงสภาพจลาจลในระนาบแรกแต่เพียงนี้

ส่วนในระนาบที่สองซึ่งเป็นการสะท้อนภาพของความสับสนวุ่นวายภายใต้การเมืองแบบชุมนุมที่เกิดขึ้นในช่วงปลายกรุงศรีอยุธยา แต่มาชัดเจนยิ่งขึ้นหลังจากกรุงแตกและพม่าถอนทัพกลับไปบ้านเมืองของตนแล้วนั้น ผู้แต่งได้เริ่มต้นฉายภาพแรกจากการกล่าวถึงจุดมุ่งหมายที่แท้จริงในการทำสงครามคราวนี้ของพม่า(ซึ่งเป็นมุมมองที่ช่วยทำให้เข้าใจถึงสภาพจลาจลภายใต้การเมืองแบบชุมนุมในขณะนั้นได้ดีขึ้นทีเดียว) นั่นคือ ความแตกแยกจนไม่มีขึ้นดีอันเป็นผลจากการสลายตัวของราชอาณาจักรอยุธยาซึ่งจะเป็นหลักประกันในอนาคตได้ว่าจะไม่มีการมีราชอาณาจักรชื่อกรุงศรีอยุธยาที่มักแทรกแซงการเมืองภายในของพม่าด้วยการให้แหล่งพักพิงแก่ชนกลุ่มน้อยที่ก่อการกบฏอีกต่อไป ดังความว่า

"ครั้งนั้น ครั้นเมื่อกรุงอโยธยนคร(กรุงศรีอยุธยา) พินาศแล้ว พมิดสรผู้เปนมหาโยธา (แม่ทัพใหญ่พม่า) ได้ตั้งชนชาวอโยธยในเมือเปนกองละ 4 แล 5 ให้เปนนายสุริสสร ในแวงแคว้นที่ชานะแล้ว โดยคำสั่งว่าท่านจงเปนนายอยู่ในที่นี้ๆ คือ ได้คิดว่า "ชนเหล่านี้จักฆ่าซึ่งกันแลกันเอง" ด้วยจิตฤษยา(วิชา) จะฆ่า แล้วก็กลับไปบ้านเมืองของตน"⁶⁶

จากนั้นก็ดำเนินเรื่องต่อไปโดยการกล่าวถึงผลร้ายที่เกิดขึ้นแก่อดีตราชาอาณาจักรอยุธยาจากการดำเนินความพยายามให้บรรลุจุดมุ่งหมายดังกล่าวของกองทัพพม่าจนเป็นผลสำเร็จ ดังความว่า "แท้จริงคนเหล่านั้น(คนที่พม่าจัดตั้งขึ้นเป็นกองและให้ครองความเป็นใหญ่อยู่ในส่วนต่างๆของอยุธยา) เป็นผู้เพียบพูลอยู่ด้วยโลภะ แลโทสะ แลโมหะ ทั้งบุญก็น้อย ปัญญาก็น้อย ไม่สามารถจะรักษาอิสสรยสิริได้ ก็เกิดปล้นกันเอง ฆ่ากันเอง พากันถึงมหาพินาศไป บางพวกมีกำลังมาก คุมกันเปนพวกเที่ยวเบียดเบียนคนอื่นๆ จุดคร่ามาเปนพวกตน คุมกันเปนหมู่ๆพวกๆ เบียดเบียนคนอื่นๆ พิโรธคนอื่นๆ บางพวกได้กำลังมากรักษาเปนพยุหของตน รบ

⁶⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 416.

กับปัจจุามิตร(ศัตรู) บางคราวมีไชย บางคราวปราไชย(พ่ายแพ้) จิบหายต่างๆ ได้มีแล้วในกาล
กลียุคอย่างแรงกล้า⁶⁷

ครั้นเมื่อมาถึงตรงนี้ผู้แต่งก็ได้บรรยายถึงประวัติศาสตร์ไทยในช่วงที่มีการเมืองแบบ
ชุมนุมเอาไว้โดยสังเขปก่อนที่จะไปจบความทั้งหมดลงที่ความสำเร็จในการปราบชุมนุมต่างๆ
ของพระเจ้ากรุงธนบุรี(สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช) และกล่าวปิดท้ายของบริเฉท 7 ไว้ว่า
กถาว่าด้วยนครพินาศ จบเท่านี้ เรื่องนี้ชื่อ อดีตราชนิเทศ ว่าด้วยพระราชา 36 พระองค์เปลนลำดับ
มา ได้แต่งไว้ในสังคีตยวงค์เพื่อให้รู้เหตุแห่งความสังเวช แลรู้พระไตรลักษณ์ดังนี้⁶⁸

สำหรับใจความสำคัญของประวัติศาสตร์ไทยในช่วงนั้น(ตามทัศนะของผู้แต่ง) สรุป
ความได้ว่า⁶⁹

ในครั้งที่กรุงศรีอยุธยาได้พินาศย่อยยับลงด้วยผลแห่งสงครามนั้น ได้เกิดชุมนุม
ใหญ่ๆ ขึ้น 4 ชุมนุมด้วยกัน(ที่แวดล้อมด้วยชุมนุมเล็กๆ อีกเป็นจำนวนมาก) โดยในแต่ละชุมนุม
นั้นเป็นอิสระต่อกันและมีผู้ที่ตั้งตนขึ้นเป็นกษัตริย์(หัวหน้า) นั่นคือ พระยาพิษณุโลกครองเมือง
พิษณุโลก พระราชานครศรีธรรมราชครองเมืองนครศรีธรรมราช พระราชานครราชสีมาครอง
เมืองนครราชสีมา และวรรณายราชี หรือสุกี้พระนายกองหัวหน้าชุมนุมมอญ-ไทยที่พม่าให้การ
สนับสนุนอยู่เบื้องหลัง ตั้งอยู่บริเวณอยุธยา ชุมนุมต่างๆที่กล่าวถึงข้างต้นนี้มีการรบรากระบ
กระทั่งเพื่อชิงความเป็นเจ้ากันอยู่เรื่อยๆ จึงเกิดสงครามกลางเมืองกระจายอยู่ทั่วไป กล่าวคือ

สำหรับชุมนุมที่พิษณุโลกนั้นได้ทำการรบกับภิกษุรวางค์(น่าจะหมายถึงสังฆราชา
แห่งสวางคบุรี) ถึง 3 ครั้ง แต่ไม่ปรากฏผลแพ้ชนะกัน จนกระทั่งการศึกได้ยุติลงเมื่อพระยา
พิษณุโลกได้ถึงแก่อนิจกรรม ทางด้านชุมนุมนครศรีธรรมราชนั้น หลังจากหัวหน้าชุมนุมตั้งตนขึ้น
เป็นกษัตริย์ได้สองปีเศษก็ถูกพระเจ้ากรุงธนบุรีปราบลงอย่างราบคาบ แล้วจับตัวหัวหน้าชุมนุม
มาเป็นตัวประกันที่เมืองของพระองค์ ครั้นต่อมาเมื่อทรงเห็นว่าตัวเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชเป็นผู้

⁶⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 417.

⁶⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 421.

⁶⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 417-420.

ที่มีจิตใจบริสุทธิ์ก็ส่งตัวกลับไปปกครองบ้านเมืองของตนตามเดิม โดยตั้งให้เป็นพระยานครศรีธรรมราช เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชผู้นี้ได้มีโอกาสรับใช้ในราชการแผ่นดินสืบมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ส่วนชุมนุมที่สามหรือชุมนุมของพระราชนครราชสีมา นั้น ปรากฏว่าหัวหน้าชุมนุมถูกมหาราชฆ่าตาย แล้วตั้งกรมหมื่นเทพพิพิธพระบรมวงศ์ชั้นสูงแห่งกรุงศรีอยุธยาที่ทรงลี้ภัยการเมืองอยู่ที่นั่นขึ้นเป็นหัวหน้าแทน อย่างไรก็ตามการขึ้นเป็นหัวหน้าชุมนุมของกรมหมื่นเทพพิพิธนี้เป็นเพียงแต่ในนามเท่านั้น เนื่องจากพระองค์ไม่มีกำลังทหารของตนเองหนุนหลัง ฉะนั้นจึงกลายเป็นหน่วงทางการเมืองให้แก่อำนาจท้องถิ่นกลุ่มต่างๆ ในที่สุด⁷⁰ พระองค์ทรงดำรงตำแหน่งกษัตริย์ผู้เป็นหัวหน้าชุมนุมได้เพียงปีเศษ พระเจ้ากรุงธนบุรีก็ยกทัพไปปราบแล้วจับตัวพระองค์มาสำเร็จโทษ สำหรับชุมนุมที่สี่ซึ่งเป็นชุมนุมที่มีขนาดใหญ่ชุมนุมสุดท้ายที่เป็นของสุกี้พระนายกองคนของพม่านั้นก็มีจุดจบในลักษณะเดียวกันกับชุมนุมอื่นๆ ข้างต้น คือ ท้ายที่สุดก็พ่ายแพ้แก่กองทัพของพระเจ้ากรุงธนบุรี ส่วนตัวสุกี้พระนายกองเองถึงแม้จะได้พยายามหลบหนีแต่ก็ถูกตามจับได้แล้วฆ่าเสียพร้อมพวกพ้องของตน เป็นอันยุติการกล่าวถึงการเมืองแบบชุมนุมแต่เพียงนี้

⁷⁰ นิธิ เอียวศรีวงศ์, กรุงแตก, พระเจ้าตากฯ และประวัติศาสตร์ไทย: ว่าด้วยประวัติศาสตร์และประวัติศาสตร์นิพนธ์, หน้า 88.